

Toekomstverkenning:

de blik van sociaal-cultureel
volwassenwerk, amateurkunsten
en jeugdwerk gericht op 2025

Eindrapport | 20 december 2013

Deze studie werd uitgevoerd in opdracht van

**FORUM VOOR
AMATEURKUNSTEN**

door:

Astrid Vansteen
Isabelle De Voldere
Toon Berckmoes

IDEA Consult
Kunstlaan 1-2, bus 16
B – 1210 Brussel
www.ideaconsult.be

Inleiding	5
1/ "Don't predict the future, invent it"	6
2/ Onderzoeksmethode	7
 DEEL 1 Scan van de werkvelden	 10
1/ Naar een afbakening	11
2/ Scan werkvelden	12
2.1 Doelen	13
2.2 Doelgroepen	13
2.3 Inhouden	18
2.4 Vormen	18
2.5 Organisatiekenmerken	21
3/ Meer weten	23
 DEEL 2 Mega-ontwikkelingen	 25
1/ Inleiding	26
2/ Maatschappij in transitie	27
2.1 Drijfveren van verandering	27
2.2 Systemische impact	27
2.3 Bedreiging of opportuniteit?	29
3/ MEGA-ONTWIKKELING 1: Demografische verandering	30
3.1 Vooruitzichten	30
3.2 Belangrijke gevolgen met implicaties voor de werkvelden	30
4/ MEGA-ONTWIKKELING 2: Versnelde technologische ontwikkelingen	32
5/ MEGA-ONTWIKKELING 3: Welvaartsysteem onder druk	33
6/ MEGA-ONTWIKKELING 4: Ecologie en verduurzaming	34
 DEEL 3 Transitiegebieden	 36
1/ Inleiding	37
2/ TRANSITIEGEBIED 1: Verenigen & participeren	38
2.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op VERENIGEN & PARTICIPEREN	38

2.2	Bespreking en reflectie	38
2.3	Signalen	40
2.4	Meer weten?	41
3/	TRANSITIEGEBIED 2: Leren	42
3.1	Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op LEREN	42
3.2	Bespreking en reflectie	42
3.3	Signalen	44
3.4	Meer weten?	44
4/	TRANSITIEGEBIED 3: Ruimte	45
4.1	Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op RUIMTE	45
4.2	Bespreking en reflectie	45
4.3	Signalen	47
4.4	Meer weten?	47
5/	TRANSITIEGEBIED 4: Veranderende relaties middenveld-overheid-profit sector-burger	49
5.1	Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op de verhouding tussen MIDDENVELD-OVERHEID-PROFIT SECTOR-BURGER	49
5.2	Bespreking en reflectie	49
5.3	Signalen	51
5.4	Meer weten?	52
6/	TRANSITIEGEBIED 5: (Vrije) tijd	53
6.1	Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op (VRIJE) TIJD	53
6.2	Bespreking en reflectie	53
6.3	Signalen	54
6.4	Meer weten?	55
7/	TRANSITIEGEBIED 6: Samen-leven	56
7.1	Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op SAMEN-LEVEN	56
7.2	Bespreking en reflectie	56
7.3	Signalen	57
7.4	Meer weten?	58
	Tot slot	59

Bijlage

Inleiding

1/ “Don’t predict the future, invent it”

Trendstudies zijn dé trend. Het *forecasten* van wat komen zal, evolueerde in geen tijd tot big business. Trendwatchers en *coolhunters* spotten nieuwe fenomenen, gedragingen en modes. Ze signaleren wat vandaag opborrelt in de samenleving om te kunnen voorspellen wat morgen leeft. Indrukken en impressies, vaak op het gebied van mode, design en lifestyle, worden opgepikt en vertaald naar veelbelovend advies voor bijvoorbeeld bedrijven, politieke partijen of media en televisie.

Deze studie is minder sexy (vandaar de keuze voor het woord ‘toekomstverkenning’ in plaats van trendstudie). We distilleren geen concrete modes of trends, we voorspellen niet wat de komende jaren “in” zal zijn. Deze studie heeft niet de status van aanbeveling of gericht advies, maar presenteert een **denkkader** dat een beeld geeft van de wijze waarop maatschappelijke ontwikkelingen zich uitwerken binnen het sociaal-culturele veld. In die zin duidt de studie niet de trend zelf maar de krachten achter de trend. De studie bepaalt dus niet dé toekomst of bepaalt niet hoe het sociaal-culturele veld er in pakweg 2025 uitziet maar biedt een leidraad en helpt het denken over een toekomst scherp te stellen. Deze studie moet helpen om **gefundeerde discussies en reflecties** tot stand te brengen. Ze biedt inzichten die aanleiding geven tot het bijstellen, herdenken of behouden van de huidige stand van zaken.

Het is dus aan de werkvelden zelf om dit denkkader om te zetten naar beleid en praktijk. Deze studie maakt immers zelf **geen beleidskeuzes**. De nadruk ligt op maatschappelijke ontwikkelingen en de studie doet geen uitspraak over hoe een organisatie beleidsmatig op deze maatschappelijke ontwikkelingen kan of moet inspelen. Daarom eindigt deze studie niet met prefab beleidsadvies maar met een **tool** die organisaties moet helpen om beleidskeuzes in veranderende tijden scherp te stellen en zich te verhouden tot maatschappelijke ontwikkelingen. Indien het sociaal-culturele volwassenenwerk, het jeugdwerk en de amateurkunsten vinger aan de pols willen houden in een steeds sneller evoluerende wereld, moeten zij *zelf* trendsetter zijn, van onderuit en vanuit de dagelijkse praktijk.

Hoe gaan we te werk?

In een **eerste deel** schetsen we het veld van de sociaal-culturele praktijken. We beschrijven in algemene termen de kenmerken van het sociaal-cultureel volwassenenwerk, het jeugdwerk en de amateurkunsten. Deze schets van de drie werkvelden en de context waarin ze opereren is noodzakelijk als kapstok om er later maatschappelijke ontwikkelingen aan op te hangen. De scan van de werkvelden gebeurt op basis van vijf parameters: doel – doelgroep – inhoud – vorm – organisatie.

In een **tweede deel** identificeren we relevante maatschappelijke ontwikkelingen op macro-niveau, met rechtstreekse of onrechtstreekse impact op de werkvelden. Demografie, wetenschap en technologie en onze visie op hoe we de samenleving structureren bepalen we als belangrijke *drivers* die een impact hebben op ecologische, economische, politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. Dit onderdeel geeft inzicht in deze brede maatschappelijke ontwikkelingen maar ligt eveneens aan de basis van de bepaling van transitiegebieden.

Het **derde deel** bepaalt de transitiegebieden. Op basis van de eerder geschetste macro-ontwikkelingen bepalen we zes gebieden voor de werkvelden waarbinnen het zeer waarschijnlijk is dat verandering zal plaatsvinden. Het gaat om (1) verenigen en participeren, (2) leren, (3) ruimte, (4) verhouding middenveld-overheid-markt-burger, (5) (vrije) tijd en (6) samen-leven. Elk transitiegebied werken we uit in fichevorm. We bepalen de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen die een impact kunnen hebben op elk van deze transitiegebieden en bespreken het transitiegebied. We geven ook enkele prikkelende voorbeelden en extra literatuur mee. Daarnaast presenteren we een tool waarmee je zelf aan de slag kan. Per transitiegebied maken we een overzicht van de ontwikkelingen die bepalend kunnen zijn voor de toekomst van sociaal-culturele praktijken. Elke organisatie kan met deze tool gericht nadenken over de impact van bepaalde ontwikkelingen op de verschillende aspecten van sociaal-culturele praktijken.

Alvorens we van start gaan met het volgende deel, lichten we in volgende paragraaf eerst nog de gehanteerde onderzoeksmethode toe.

2/ Onderzoeksmethode

Toekomstverkenning heeft een aantal belangrijke karakteristieken welke we in rekening hebben genomen bij de aanpak van dit onderzoek:

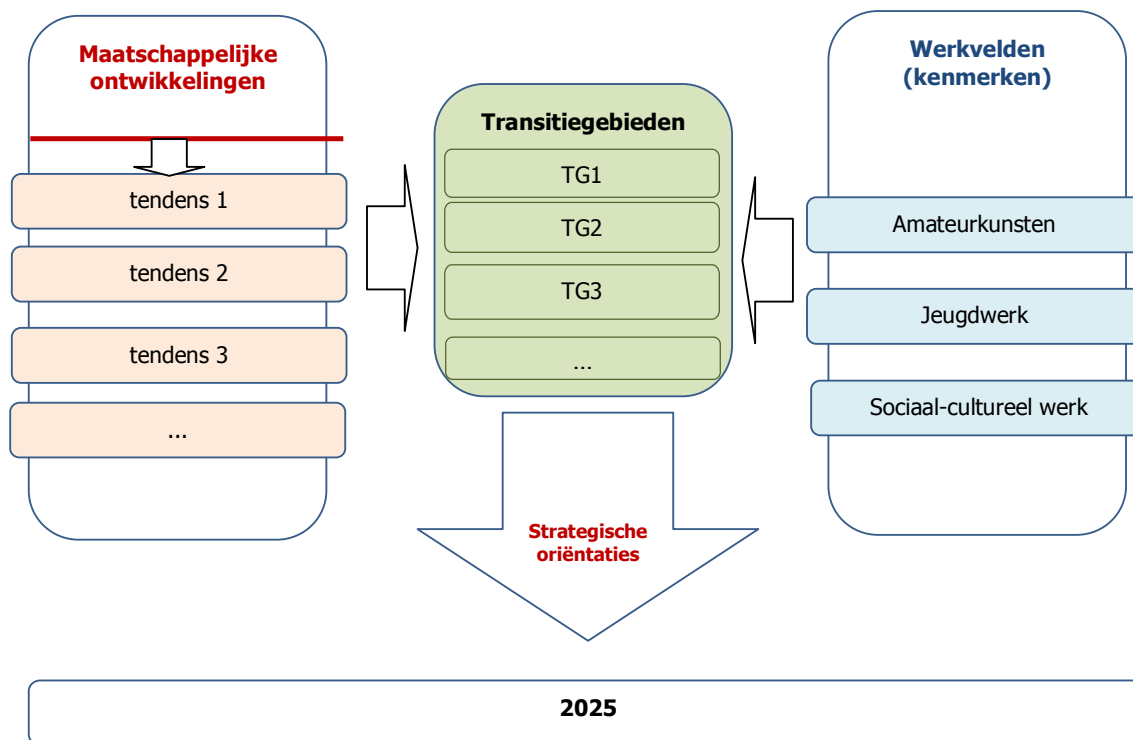
- ▶ toekomstverkenning is geen exacte wetenschap. Het betreft het oppikken van “weak signals” met als doel om een **geïnformeerd beeld te schetsen van een mogelijke toekomst** (“educated guess”):
 - ◆ er zijn tal van maatschappelijke ontwikkelingen en eraan gerelateerde tendensen die ‘mogelijk’ een invloed kunnen uitoefenen op de werkvelden. Het komt er dus op aan om zich een oordeel te vormen over hun **relevantie** voor de werkvelden: enerzijds over de *waarschijnlijkheid* van de impact, anderzijds de *grootte* van de mogelijke impact;
 - ◆ maatschappelijke ontwikkelingen en tendensen voltrekken zich in realiteit niet los van elkaar. Veelal **beïnvloeden** ze elkaar (in meerdere of mindere mate) **wederzijds**. Het is dus belangrijk om steeds oog te blijven hebben voor het geheel;
 - ◆ sommige geïdentificeerde tendensen zullen relevant zijn voor meerdere werkvelden tegelijk, maar niet noodzakelijk in dezelfde mate en met **dezelfde impact**; zo bijvoorbeeld kunnen demografische veranderingen leiden tot andere aandachtspunten per sector of zelfs subsector;
- ▶ maatschappelijke ontwikkelingen en de eraan gerelateerde tendensen kunnen een impact hebben op verschillende aspecten van het werkveld (doel, doelgroep, inhoud, vorm).

Het komt er dus op aan om een zo goed mogelijk zicht te krijgen op:

- ▶ de belangrijkste **maatschappelijke ontwikkelingen** en eraan gerelateerde **tendensen** die (met een grote waarschijnlijkheid) de *omgeving* waarin de werkvelden opereren, mee zullen bepalen;
- ▶ de **karakteristieken** van de *werkvelden zelf*;

en vervolgens te bepalen welke de belangrijkste **“transitiegebieden”** zijn waarlangs de maatschappelijke ontwikkelingen en tendensen een impact kunnen hebben op de manier waarop de werkvelden zich organiseren. Transitiegebieden kunnen best omschreven worden als gebieden die enerzijds belangrijk zijn voor de werkvelden en anderzijds zelf onderhevig zijn aan verandering door de te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen en tendensen. Door verandering in de transitiegebieden ontstaan kansen en bedreigingen voor de werkvelden naar de toekomst toe. Deze kansen en bedreigingen kunnen zich situeren op verschillende niveaus (de nagestreefde doelen, de doelgroepen, de inhoud, de vorm).

Voor deze toekomstverkenning werd een tijdshorizon aangehouden tot 2025, of grosso modo 10 jaar. Onderstaande figuur stelt de onderzoeksbenadering schematisch voor.

De toekomstverkenning en analyse van de werkvelden kreeg enerzijds vorm door **literatuurstudie** en anderzijds door nauw **overleg met relevante stakeholders** op regelmatige tijdstippen gedurende het onderzoek, in de eerste plaats de opdrachtgevers zelf. De waarde van toekomstverkenningen ligt in belangrijke mate in het proces zelf. Stakeholders gaan bewust nadenken over de toekomst en komen tot nieuwe en creatieve ideeën, maar ook tot waardevolle reflecties op de activiteiten en prioriteiten van vandaag.

Gedurende het onderzoek werden verschillende rondes van informatieverzameling en feedback met stakeholders voorzien:

- ▶ De "scan" van de werkvelden (deel 1 van deze studie) kwam tot stand aan de hand van 6 semi-gestructureerde face-to-face interviews met medewerkers van de drie steunpunten en drie experts (Kaat Peeters voor amateurkunsten, Hugo de Vos voor Sociaal-cultureel volwassenenwerk en Guy Redig voor jeugdwerk). Deze interviews werden voorbereid en verder aangevuld met bronnenmateriaal (cfr. bibliografie in deel 1).
- ▶ De identificatie van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen en tendensen (deel 2 van deze studie) gebeurde in eerste instantie op basis van bestaande literatuur en studies. De bevindingen uit de literatuurstudie werden vervolgens afgetoetst en aangevuld tijdens een experten-rondetafel. Bovendien werd tijdens deze rondetafel ook een eerste aanzet gedaan tot definiëring van de belangrijkste transitiegebieden.
- ▶ De transitiegebieden (deel 3 van deze studie) werden vervolgens verder uitgewerkt, opnieuw via een combinatie van literatuurstudie en expertenoverleg. Tijdens het expertenoverleg werd enerzijds feedback gegeven op de eerste uitwerking van de transitiegebieden, en anderzijds input gegeven voor het ontwikkelen van een 'tool' voor organisaties om op basis van de inzichten uit de scan en toekomstverkenning te komen tot het formuleren van strategische oriëntaties.
- ▶ Het onderzoek werd afgerond met een slotconferentie waar de resultaten werden gepresenteerd en de ontwikkelde tool voor het formuleren van strategische oriëntaties op organisatieniveau, werd uitgetest.

In het kader van deze opdracht werden geen nieuwe onderzoeksdata gecreëerd. Wel werden relevante inzichten uit bestaand onderzoek maximaal geaggregeerd ter onderbouwing van ontwikkelingen en tendensen met relevant cijfermateriaal en prognoses.

DEEL 1 Scan van de werkvelden

1/ Naar een afbakening

De eerste stap van de toekomstverkenning beschrijft in algemene termen de karakteristieken van de drie werkvelden (sociaal-cultureel volwassenenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk). Het doel van deze fase is tweeledig. In eerste instantie brengen we de drie werkvelden in kaart. Deze oefening verschaft inzicht in de kenmerken van de werkvelden, vat de belangrijkste aspecten samen en geeft een accurate stand van zaken. De scan gebeurt op basis van vijf parameters: doel – doelgroep – inhoud – vorm – organisatie (zie verder). In tweede instantie doet de scan van de werkvelden dienst als kapstok om in een latere fase de strategische oriëntaties aan op te hangen. Maatschappelijke ontwikkelingen, tendensen en transitiegebieden kunnen immers een impact hebben op de beschreven parameters of aspecten hiervan. De scan vormt dus een leidraad om ontwikkelingen, kansen en/of bedreigingen voor de drie werkvelden te bespreken.

We starten met een afbakening van de werkvelden. Steunend op Habermas' maatschappijtheorie stellen we vast dat sociaal-culturele praktijken ontstaan op het grensgebied tussen leefwereld en systeem (Wildemeersch, 1993). Leefwereld verwijst volgens Wildemeersch (1993) naar de gedeelde wereld waarbinnen mensen met elkaar communiceren en handelen. Systeem aan de andere kant verwijst naar het patroon en de logica's van markt en staat die het handelen vorm geven. De voortdurende interactie tussen de individuele leefwereld en het maatschappelijk systeem met daarin verschillende levenssferen zoals werk, onderwijs, leefmilieu, gezondheid, mobiliteit enz. leidt tot het ontstaan van sociaal-culturele praktijken. Meer specifiek omschrijven De Blende en Dhont (2011) sociaal-culturele praktijken als "processen van vormgeving en vernieuwing van individu en maatschappij die leiden tot ontwikkeling, betekenisgeving, integratie, participatie, inrichting en richtinggeving aan het samenleven en aan een democratische, solidaire en duurzame samenleving met respect voor het anderszijn" (zie ook Larock & Verschelden, 2005). Cruciaal in deze afbakening is de afstemming tussen het individuele/persoonlijke en het maatschappelijke/sociale waarbij afhankelijk van werkveld meer focus zal liggen op het individuele dan wel op het maatschappelijke.

De toekomstverkenning richt zich binnen het grote gebied van sociaal-culturele praktijken op drie specifieke werkvelden: sociaal-culturele praktijken voor volwassenen, voor jeugd en amateurkunsten. Deze werkvelden bevatten praktijken die geïnstitutionaliseerd zijn door overheidsbeleid en -regelgeving maar evenzeer praktijken die dat niet zijn. In wat volgt kijken we niet enkel naar de door de overheid afgebakende sectoren maar ook naar het open en dynamisch, niet-geïnstitutionaliseerde geheel van sociaal-culturele praktijken voor volwassenen, jeugd en amateurkunsten.

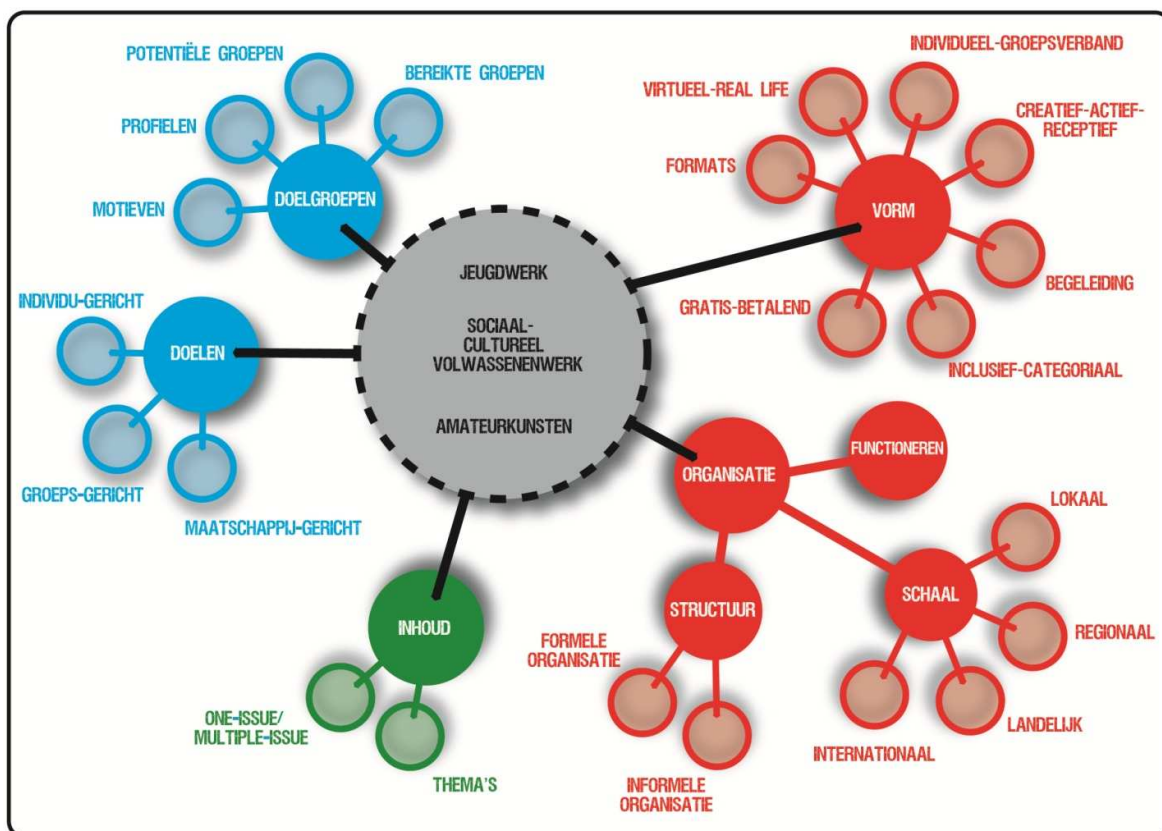
Ondanks een gelijkaardige positionering op het grensgebied tussen leefwereld en maatschappelijk systeem detecteren we ook belangrijke verschillen tussen de werkvelden. Elk werkveld vult principes als ontwikkeling, betekenisgeving, integratie, participatie, inrichting en richtinggeving verschillend in. Daar waar sociaal-culturele praktijken voor volwassenen zich richten op zingeving, emancipatie en ontplooiing via de link met maatschappelijke thema's (De Blende & Dhont, 2011), ligt bij amateurkunsten de nadruk vooral op de ontwikkeling van artistieke en creatieve vermogens via kunstbeoefening en -beleving (FvA, 2011). Bij jeugdpraktijken draait het om een categoriale vorm van sociaal-cultureel werk: het richt zich tot kinderen en jongeren van 3 tot 30 jaar (Redig, 2013). Praktijken krijgen veelal vorm via groepswerking en begeleiding (Vermeiren, 2010).

In wat volgt zoomen we meer gedetailleerd in op de karakteristieken en stand van zaken van de werkvelden. We hebben daarbij voldoende aandacht voor gelijkenissen en verschillen van de drie werkvelden. We maken gebruik van een tentatieve structuur die de doelen, doelgroepen, vormen, inhouden en organisatiekenmerken van de werkvelden bepaalt.

De hierboven geschetste algemene kenmerken van de drie werkvelden worden hier verfijnd en uitgewerkt. Een open blik laat ons toe niet enkel te focussen op de sectoren en steunpunten maar op de ruimere werkvelden en praktijken. In een latere fase zullen we deze structuur gebruiken om de strategische oriëntaties op te enten. Het is hierbij niet de bedoeling om een uitgebreid veldonderzoek te doen, wel om een aantal kenmerkende karakteristieken te omschrijven die een acceptabele definitie vormen als vertrekbasis om de transitiegebieden te bepalen. Onderstaande mind map plaatst vijf parameters centraal. Elke parameter bevat enkele belangrijke aspecten die we op basis van literatuur, beleidsdocumenten en interviews selecteerden om de werkvelden in kaart te brengen.

- ▶ **Doel** - Wat is de bestaansreden van praktijken in de drie werkvelden? Wat wil men bereiken? Waarom bepaalde praktijken?
- ▶ **Doelgroep** - Wie zijn de doelgroepen en wat is de beoogde relatie met de doelgroepen? Wie vormt het bereikte publiek? Welke groepen worden bereikt?
- ▶ **Inhoud** - Op welke inhoudelijke thema's wordt er ingezet door organisaties in de werkvelden, voor welke doelen en doelgroepen? Welke thema's of disciplines staan centraal?
- ▶ **Vorm** - Met welke soorten praktijken proberen de werkvelden in te spelen op hun omgeving? Hoe wordt de participatie aan praktijken georganiseerd? Welke verschijningsvormen van praktijken detecteren we?
- ▶ **Organisatiekenmerken** - Hoe zijn praktijken georganiseerd in het brede werkveld? Welke actoren spelen hier een rol? Welke structuren bestaan er? Op welke schaal opereert men?

Figuur 1 - Kenmerken geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde praktijken sociaal-cultureel volwassenwerk, jeugdwerk, amateurkunsten

Bron: IDEA Consult

2.1 Doelen

We onderscheiden een overkoepelende doelstellingsset die voor de drie werkvelden gelijkloopt. Deze doelstellingsset is driedelig en maakt het onderscheid tussen **individue-gerichte, groepsgerichte en maatschappij-gerichte doelstellingen** (De Blende & Dhont, 2011). Er zijn de doelen die de ontwikkeling, emancipatie en ontplooiing van het individu vooropstellen. Dan bestaan er doelen die inzetten op groepsontwikkeling, samenwerking en groepsdynamica. Maatschappelijke doelen focussen op de deelname aan het maatschappelijke leven en dragen bij tot de uitbouw van een democratische, open en solidaire samenleving en de versterking van het sociaal weefsel (Ambrassade, 2009; De Blende & Dhont, 2011; FvA, 2011; Socius, 2011).

De uitwerking en verdere verfijning van deze algemene doelen is werkveld-specifiek. Vooral wat betreft de individue-gerichte doelstellingen duiken andere accenten op: de wijze waarop vorm gegeven wordt aan individuele ontwikkeling verschilt voor de drie werkvelden. Binnen het sociaal-cultureel volwassenenwerk richten individuen zich op de ontwikkeling van competenties, men werkt rond zingeving en/of empowerment van mensen (De Blende & Dhont, 2011: 23). Bij amateurkunsten ligt de nadruk op artistieke ontplooiing en de vorming van culturele competenties. Door amateurkunsten onder sociaal-cultureel werk te positioneren in plaats van bij de kunsten (in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nederland) wordt een maatschappelijke component meegenomen. Dit betekent dat kunstbeoefening vanuit overheidsstandpunt niet enkel een artistiek doel maar ook een sociaal doel met zich meedraagt. Het werkveld jeugd richt zich op de versterking van de positie van kinderen en jongeren (van 3 tot 30 jaar) in de samenleving. Centraal staat de ontwikkeling van de identiteit en de inbedding in het maatschappelijk leven via amusement en ontmoeting (Ambrassade, 2009).

De maatschappij-gerichte doelstellingen lopen eerder gelijk voor de drie werkvelden en zijn normatief van aard. Ze vertrekken vanuit de overtuiging dat deelname aan het sociale leven leidt tot een meer open en democratische houding. Het is vanuit ditzelfde idee dat de overheid zoveel mogelijk burgers wil bereiken en hen kansen bieden om deel te nemen aan het sociale leven (Anciaux, 2004; Schauvliege, 2009). Naast deze algemene, eerder abstracte maatschappij-gerichte doelstelling die vooral gericht is op de versterking van het sociale weefsel zijn er ook de specifieke maatschappij-gerichte doelstellingen die gerelateerd zijn aan de thema's waarrond gewerkt wordt. Praktijken ontstaan niet zelden vanuit een specifiek maatschappelijk gegeven of probleem. Het doel van de praktijken bestaat erin om een actieve rol op te nemen ter verandering van bepaalde samenlevingsaspecten. We denken concreet aan thema's als mobiliteit, leefmilieu, gezondheid,... De maatschappij-gerichte doelstellingen gerelateerd aan een thema spelen vooral een rol bij sociaal-culturele praktijken voor volwassenen en jongeren. In mindere mate geldt dit voor amateurkunsten.

2.2 Doelgroepen

2.2.1 Bereikte groepen

Op basis van participatieonderzoeken uitgevoerd voor/door de drie werkvelden kunnen we de participantenprofielen gedetailleerd duiden. We doen voornamelijk beroep op de Participatiesurvey 2009, uitgevoerd door het Steunpunt voor beleidsrelevant onderzoek Cultuur, Jeugd, Sport (Lievens & Waege, 2011a, 2011b), alsook op meer specifieke participatieonderzoeken (Deklerck, Vettenburg, & Siongers, 2010; Vanherwegen et al., 2009; Vermeersch & Vandenbroucke, 2010). Ondanks de rijkdom aan informatie over participatie aan sociaal-culturele praktijken merken we op dat de gehanteerde categorieën van de geciteerde onderzoeken niet of nauwelijks samenvallen met beleidsdefinities of de categorieën zoals ze gehanteerd worden door de sectoren. Desondanks geven de onderzoeken een kwalitatief en gedetailleerd beeld van de bereikte groepen en brengen zowel formele als informele praktijken in kaart.

Sociaal-cultureel volwassenenwerk

Het participatieonderzoek dat de sector in 2010 uitvoerde vormt een goed vertrekpunt om de bereikte groepen te beschrijven (Vermeersch & Vandenbroucke, 2010). We merken op dat de onderzoekspopulatie bestaat uit

participanten aan sociaal-culturele activiteiten die volledig of deels worden gesubsidieerd door de Vlaamse overheid. Het onderzoek brengt gedetailleerd het profiel van de participanten aan de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk in Vlaanderen en Brussel in kaart. Concreet gaat het om deelnemers aan vier werksoorten: verenigingen, landelijke vormingsinstellingen, vormingpluscentra en bewegingen (Socius, 2011).

Iets meer vrouwen nemen deel aan het sectorale sociaal-cultureel volwassenenwerk maar na statistische controle valt het onderscheid tussen man en vrouw weg. Op oudere leeftijd heeft men meer kans om deel te nemen. De gemiddelde leeftijd van participanten aan sociaal-cultureel volwassenenwerk ligt tussen de 44 en 55 jaar. Hoger geschoolden nemen vaker deel aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk, alsook gelovigen, mensen die vroeger ook participeerden en zij die in een meer verstedelijkte context wonen. Een laag inkomen vormt niet automatisch een rem op de deelname (Vermeersch & Vandenbroucke, 2010).

Ondanks dat bovenstaand onderzoek ons een duidelijk en volledig beeld schetst van de deelnemer aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk kent dit onderzoek twee beperkingen. Enerzijds kunnen geen algemene participatiecijfers meegedeeld worden aangezien het onderzoek enkel bij participanten uitgevoerd werd. Anderzijds werden enkel die activiteiten bevraagd die onder de sectorale definitie van het sociaal-cultureel volwassenenwerk vallen. Niet-gesubsidieerde praktijken, activiteiten en initiatieven zijn dus niet opgenomen. De Participatiesurvey 2009 (Lievens & Waage, 2011a) heeft deze beperkingen niet. Dit representatieve bevolkingsonderzoek brengt gedetailleerd zoveel mogelijk vormen van participatie in de vrijetijdssfeer in kaart. Het sociaal-culturele werkveld voor volwassenen wordt gecoverd door vragen naar lidmaatschap van verenigingen/bewegingen en het informele leren. De vragen zijn zo opgevat dat ze niet enkel peilen naar erkende en/of gesubsidieerde praktijken maar ook informele praktijken in kaart brengen. Voor het verenigingsleven heeft dit als voordeel dat typische sociaal-culturele praktijken vergeleken kunnen worden met bijvoorbeeld deelname aan sportverenigingen. Voor informeel leren betekent dit dat participatie vergeleken kan worden met bijvoorbeeld meer commerciële initiatieven.

Het verenigingsleven in Vlaanderen en Brussel kent een groot bereik (zie tabel 1)¹: bijna 6 op 10 Vlamingen (58%) tussen 14 en 85 jaar is actief of bestuurslid van een vereniging (Smits, 2011). Tabel 1 geeft een overzicht van deelname aan het verenigingsleven. Sportverenigingen hebben de meeste aanhang (29%) gevolgd door ontspanningsverenigingen en politiek-culturele verenigingen. Lokale verenigingen, (oude) sociale bewegingen en doelgroepgerichte verenigingen zijn vergelijkbaar in grote (elk ongeveer 10% actieve/organiserende deelnemers). 7% van de Vlamingen is actief in jeugdverenigingen. Opgesplitst naar leeftijd is de helft (49%) van de 14 tot 34-jarigen lid van een jongerenvereniging.

Tabel 1 – Lidmaatschap van verenigingen (%) (n=3144)

	Nooit lid geweest	Vroeger lid geweest	Deelnemer, geen lid	Passief lid	Actief lid	Organiserend lid	Actief & Organiserend lid
Sportvereniging	38,3	29,3	1,6	2,2	23,7	5,0	28,7
Ontspanningsvereniging: hobbyclub, cafévereniging, serviceclub, sociaal-culturele vereniging	63,0	15,2	1,8	4,4	10,9	4,7	15,6
Politiek-culturele vereniging: cultuurfonds, erfgoedvereniging, amateurkunstenvereniging, politieke partij, religieuze vereniging	64,3	15,1	1,9	5,0	10,6	3,0	13,6
Lokale vereniging: gezinsvereniging, oudervereniging of comité, wijk- of	61,5	15,0	2,8	10,6	6,5	3,6	10,1

¹ Deze tabel komt tot stand door het samenvoegen van de 26 categorieën van verenigingen en bewegingen.

buurtcomité, gemeentelijke cultuur-, sport- of jeugdraad							
Sociale beweging: derdewereld- of vredesvereniging, mensenrechten- en antiracistische, helpende vereniging, doelgroepspecifieke vereniging, milieuvereniging	63,7	10,1	4,7	11,5	8,0	1,9	9,9
Oude sociale beweging: beroeps- of vakorganisatie en mutualiteit	13,8	2,2	1,1	73,6	8,3	1,2	9,5
Doelgroepgerichte vereniging: vrouwen- en ouderenvereniging	79,1	6,4	1,0	4,2	7,8	1,5	9,3
Jeugdclub- en jongerenvereniging	42,0	47,5	2,3	1,3	4,2	2,8	7,0
TOTAAL	2,5	3,3	0,6	34,8	42,0	16,8	58,8

Bron: Participatiesurvey 2009

Wanneer we kijken naar het profiel van deelnemers, zien we een ongelijke spreiding van het verenigingsleven over de Vlaamse bevolking. We merken op dat in wat volgt sportverenigingen uit de analyses gelaten zijn. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen maar er is wel sprake van een sterk leeftijdsverschil. 65plussers zijn vaker lid van een sociale of culturele vereniging (dus alle verenigingen van tabel 1 uitgezonderd de sportvereniging) in tegenstelling tot jongeren. Belangrijker dan opleidingsniveau is het feit dat de ouders van de respondent ook lid geweest zijn van een sociale of culturele vereniging. Zij met een groot sociaal netwerk, vrijzinnigen of kerkse katholieken zijn vaker actief lid, net zoals zij die lid zijn van een sportvereniging. Televisiekijken heeft geen effect op lidmaatschap van sociale of culturele verenigingen.

Ook informeel en levenslang leren werd bevraagd in de Participatiesurvey. Aan de respondenten werd gevraagd om aan te geven of ze momenteel of in de voorbije twee jaar een bijkomende workshop, cursus of opleiding volgden en via welk kader deze opleiding verliep. Ongeveer de helft van de respondenten (45%) volgde een opleiding, waarvan 7,6% dit deed in het kader van een engagement in een vereniging, 25% op basis van persoonlijke interesses en zelfontplooiing. Respondenten die de afgelopen twee jaar een opleiding gevolgd hadden, duiden aan wie deze opleiding inrichtte. Van diegenen die een workshop, cursus of opleiding volgden, deed 17,5% beroep op een opleiding ingericht door het sociaal-cultureel volwassenenwerk (versus 42% die workshop, cursus, opleiding volgde ingericht door een privaat opleidingsinstituut of interne opleiding op het werk) (Lievens & Waeghe, 2011a).

Amateurkunsten

Vanherwegen et al. (2009) voerden in 2009 een grootschalig bevolkings- en ledenonderzoek uit naar amateurkunsten in Vlaanderen. Respondenten van het bevolkingsonderzoek kregen een lijst van 59 creatieve activiteiten voorgelegd. In totaal beoefent 37% van de Vlamingen tussen 14 en 75 jaar minstens één creatieve hobby. De hierboven besproken Participatiesurvey 2009 meet ook deelname aan amateurkunsten (Vanherwegen & Lievens, 2011). In deze survey wordt amateurkunstbeoefening gemeten aan de hand van negen disciplines. De resultaten zijn vergelijkbaar met de meer uitgebreide studie: 34,5% Vlamingen tussen 14 en 85 jaar oud beoefent een creatieve hobby. Jongeren (14-17 jaar) beoefenen meer beeldexpressie, schilderen, zingen en dansen maar kiezen duidelijk minder voor het bespelen van instrumenten.

Naast algemene deelnamecijfers geven de onderzoeken ook de kenmerken mee van amateurkunstenaars. Jongeren hebben tot vier maal meer kans om frequent een creatieve hobby te beoefenen in vergelijking met mensen uit de middenleeftijd (bij frequente deelname). De participatiekans van ouderen (65-85 jaar) is tweemaal kleiner dan voor 35-54-jarigen. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen en geen effect van

opleidingsniveau. Wonend in een stedelijke context beoefent men vaker een creatieve hobby. Respondenten waarvan de ouders deelnamen aan culturele activiteiten (toen de respondent tussen 12 en 14 jaar oud was) en die op school actieve cultuurparticipatie aangeboden kregen, maken een grotere kans op het beoefenen van amateurkunsten.

Jeugd

We doen een beroep op de studies van het JOP (JeugdOnderzoeksPlatform). Het JOP, een interuniversitair steunpunt, specialiseert zich in onderzoek dat verschillende aspecten van jong zijn in kaart brengt. De analyse van de vrijetijdsbeleving van 14- tot 30-jarigen levert vijf verschillende dimensies op: uitgaan (fuij, café, langsgaan bij vrienden,...), digitale vrije tijd (e-mail, surfen, ...), huiselijk (klusjes, huishoudelijke taken, dingen doen met het gezin, ...), sport en spel (gaming, technische hobby's, sportwedstrijd, ...) en cultuur (lezen, theater, ...) (Boonaert & Coussée, 2010). We vinden een te verwachten patroon terug indien we inzoomen op deze vijf dimensies: in vergelijking met de andere leeftijdsgroepen besteden 14- tot 17-jarigen de meeste tijd aan sport en spel. De frequentie van deze activiteiten daalt met de leeftijd. Het uitgaansgedrag is het hoogst bij 18- tot 21-jarigen. Zij gaan het meeste uit in vergelijking met andere leeftijdsgroepen. De 22- tot 25-jarigen zijn het meest online, hoewel dat de verschillen met de andere leeftijdsgroepen niet groot zijn. De tijd gespendeerd aan huiselijke bezigheden is het hoogst voor de 26- tot 30-jarigen. De cultuurdimensie toont geen verschillen wat de leeftijdscategorieën betreft.

De JOP-onderzoekers bestuderen ook de kenmerken die samenhangen met vrijetijdsparticipatie. Voor de cultuurdimensie zien we dat vooral opleidingsniveau een effect heeft (jongeren uit tso en bso nemen minder vaak deel aan culturele activiteiten). Oudere jongeren spenderen meer van hun vrije tijd online, bso-leerlingen doen dat in mindere mate dan aso-leerlingen. Jongens, jongere respondenten en bso- en tso-leerlingen doen meer aan sport en spel terwijl er voor huiselijke taken geen verschillen gedetecteerd worden. Oudere respondenten, tso-leerlingen en jongeren met een relatief grotere financiële ruimte gaan vaker uit (Boonaert & Coussée, 2010: 100).

De participatiegraad van jongeren aan het verenigingsleven ligt relatief hoog. Vooral sportverenigingen en jeugdbewegingen zijn populair bij 14- tot 30-jarigen (Elchardus & Herbots, 2010). Hetzelfde beeld stellen de onderzoekers vast bij de 12- tot 13-jarigen: meer dan de helft van de respondenten (58.6%) is momenteel lid van een sportvereniging, meer dan een kwart (27.9%) is actief in een jeugdbeweging. Andere organisaties die populair zijn bij deze jonge adolescenten, zijn verenigingen voor (amateur-)kunstbeoefening (23.4%) en deeltijds kunstonderwijs (23.1%).

2.2.2 Potentiële doelgroepen

Bovenstaande toelichting duidt de deelname en het profiel van de publieken aan de drie werkvelden. Enerzijds leren we dat sociaal-culturele praktijken een groot bereik kennen: de participatiecijfers voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk, de amateurkunsten en het jeugdwerk zijn hoog in Vlaanderen. De cijfers staan dus in contrast met de vaak onheilspellende berichten over dalende participatie. Anderzijds zijn er nog steeds grote groepen die niet of nauwelijks sociaal en/of cultureel participeren. Sociologisch onderzoek naar participatie aan sociaal-culturele leven duidt aan dat niet-participatie geen random of toevallig gegeven is. Dit betekent dat we een selectieve uitval waarnemen: sommige groepen met specifieke kenmerken zullen meer deelnemen dan anderen. Er is dus sprake van een ongelijke deelname aan de praktijken van de drie werkvelden.

De mechanismen die sociale en culturele participatie verhinderen, zijn sterk gelijklopend voor de drie werkvelden (Lievens & Waage, 2011b; Smits, 2011; Vanherwegen & Lievens, 2011). Ten eerste bespreken we de mechanismen die geen effect hebben op deelname. We stellen vast dat financiële beperkingen geen rem vormen voor participatie aan verenigingsleven, amateurkunsten en jeugdwerk. We constateren ook geen verschillen tussen mannen en vrouwen. Daarnaast zijn er in de statistische modellen van de Participatiesurvey nog maar weinig opleidingsverschillen te detecteren. Kwalitatief hoogstaande data en theoretisch goed uitgewerkte modellen doen het belang van opleidingsniveau verschuiven naar meer gespecialiseerde verklaringsmechanismen zoals cultuureducatie (Vanherwegen, Van Steen, & Lievens, 2011). Voor jongeren zien we wel een genderverschil opduiken alsook verschillen naar opleidingsniveau. Jongeren uit het aso en jonge hoger opgeleiden doen andere activiteiten dan collega's uit andere richtingen/lager opgeleiden.

Ten tweede bespreken we welke mechanismen participatie verhinderen. Het hebben van een klein netwerk waarmee men zijn vrije tijd doorbrengt is nefast voor deelname aan het verenigingsleven en amateurkunsten.

Wat amateurkunsten betreft verhindert het hebben van kleine kinderen frequente amateurkunstbeoefening. Voor het verenigingsleven is de afwezigheid van een vrijetijdsprofiel een goede voorspeller: mensen die niet sporten of geen internet in de vrije tijd gebruiken zullen minder kans tot deelname hebben aan het verenigingsleven. Het meest belangrijke mechanisme dat verklaart waarom er grote groepen niet-deelnemers zijn is het gebrek aan familiariteit en blootstelling, zowel tijdens de vormende jeugdjaren als nu. Respondenten waarvan de ouders deelnamen aan het verenigingsleven/cultuur hebben vandaag meer kans om zelf ook deel te nemen. Voor amateurkunsten geldt dat ook voor het volgen van kunstacademie en cultuureducatie op school.

Bovenstaande geeft aan dat de ongelijke deelname aan het sociale en culturele leven meer is dan de niet-deelname van enkele kansengroepen. Ondanks de hoge participatiecijfers zien we dus nog stevige sociale en culturele ongelijkheden opduiken. De cijfers roepen het beeld op van actieve en niet-actieve groepen in de samenleving die op niet-toevallige wijze vorm krijgen. Meer concreet betekent dit dat iemands achtergrond en positie nog steeds belangrijke voorspellers voor (niet-)deelname zijn. Waar mogelijk werd in de Participatiesurvey gepeild naar de redenen van niet-deelname (drempels). Hoewel drempels niet bevraagd werden voor het verenigingsleven, amateurkunsten of jeugdwerk kijken we ter informatie naar de drempels van culturele activiteiten. Analyses duiden aan dat individuen niet zozeer praktische drempels ervaren maar vooral niet-tastbare, mentale drempels (bvb. gevoel van ongemakkelijkheid, niet welkom te zijn) ervaren als het aankomt op cultuurparticipatie (Van Steen, 2012; Van Steen & Lievens, 2011). Mogelijk is een vergelijkbaar mechanisme van toepassing op sociaal-culturele praktijken.

2.2.3 Profielen

Eerder bespraken we de structurele en culturele kenmerken van zij die wel en niet deelnemen aan het aanbod sociaal-culturele praktijken. Nu behandelen we de individuele kenmerken die aanduiden hoe sociaal-culturele praktijken beleefd en ervaren worden. We kijken eerst vanuit het perspectief van individuele betekenisverlening, m.a.w. we bespreken de betekenissen die deelnemers toeschrijven aan sociaal-culturele praktijken. Algemeen genomen wordt gesteld dat betekenissen vorm krijgen door het complexe samenspel tussen motivatie en impact (of effect, resultaat) (Cockx & Bastiaensen, 2010).

Cockx en Bastiaensen (2010) beschrijven vier figuren die elk op een andere manier betekenis verlenen aan sociaal-culturele praktijken. Merk op dat deze figuren voornamelijk van toepassing zijn op het sociaal-culturele volwassenenwerk.

1. De figuur van sociaal veranderaar streeft maatschappelijke veranderingen na en kaart maatschappelijke onrechtvaardigheden aan. Hij/zij gebruikt sociaal-culturele praktijken om de bijdragen tot een 'andere' maatschappij vorm te geven.
2. De figuur van buitenbloeier wil zich inzetten voor een groep (community-driven). Door deelname (meestal via anderen geïnitieerd) geraakt men steeds meer betrokken bij de groep of gemeenschap en geraakt men bewust van de eigen competenties en kwaliteiten.
3. De figuur van binnenbloeier selecteert bewust praktijken om competenties en kwaliteiten verder te ontwikkelen (empowerment-driven). Binnenbloeiers opereren niet los van een groep. Ontplooiing staat centraal.
4. De figuur van passant is van op de zijlijn betrokken bij sociaal-culturele praktijken vanuit nuttigheids- of nieuwsgierigheidsoverwegingen. Interesse is ingegeven door de relevantie en de functionaliteit van het aanbod in relatie tot hun dagelijks leven en de rollen die zij daarin opnemen.

2.2.4 Motieven

Naast de profielen van deelnemers, zijn er ook nog de motieven die deelnemers hebben om deel te nemen (zie Lievens, Waeye, & De Meulemeester, 2006; Vanherwegen, et al., 2009; Vermeersch & Vandenbroucke, 2010 voor een uitgebreide bespreking van deelnemersmotieven). Hieronder bespreken we eerst enkele criteria die individuen belangrijk vinden bij deelname. Merk op: het gaat hier over algemene vrijetijdsbesteding bij volwassenen en niet specifiek over sociaal-culturele praktijken. Hood (1983) resumeert meer dan 60 jaar onderzoek naar vrije tijd en consumentengedrag binnen de vakgebieden sociologie, psychologie, museum- en vrijetijdsstudies en vindt een zestal achterliggende criteria die iemands vrijetijdskeuze sturen.

- ▶ Samenzijn met anderen, sociale interactie
- ▶ Iets doen dat de moeite waard is

- ▶ Zich comfortabel voelen in zijn/haar omgeving
- ▶ Uitdaging hebben aan nieuwe ervaringen
- ▶ Mogelijkheden hebben om te leren
- ▶ Actief deelnemen

Naargelang iemands (vrijetijds)achtergrond zullen de criteria verschillen in belang. Hood (1983) vindt bijvoorbeeld dat geen deelname aan culturele activiteiten eerder samengaat met criteria (1), (3) en (6).

In wat volgt focussen we op de persoonlijke *redenen* om deel te nemen aan het sociale en culturele leven. Hieronder volgt een bondige samenvatting van de vier motieven die we op basis van onderzoek selecteerden; We merken op dat het hier gaat om zelfrapportering (deelnemers duiden zelf aan wat ze belangrijk vinden) en niet om wat bijvoorbeeld sectoren zelf als functies naar voren schuiven.

1. Ontplooiing: participanten geven aan dat nieuwe dingen leren, kennis en vaardigheden opdoen de belangrijkste redenen zijn om deel te nemen aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk.
2. Ontspanning: amateurkunstenaars zoeken meer ontspanning op, hun kunstbeoefening brengt hen tot rust. Het is een gezellige manier om de vrije tijd in te vullen. Ook voor jongeren is ontspanning een belangrijk motief om deel te nemen aan activiteiten. Amusement en recreatie staan centraal (Ambrassade, 2009).
3. Ontmoeting: sociale redenen (mensen ontmoeten, met vrienden samen zijn) zijn niet de allerbelangrijkste redenen om deel te nemen aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk of amateurkunsten. Sociale redenen worden zeker wel vermeld maar ontplooiing (sociaal-cultureel volwassenenwerk) en ontspanning (amateurkunsten) worden vaker aangeduid als redenen voor deelname.
4. Sociale verandering: bijdrage aan/verandering van de omgeving en inzet voor anderen worden vooral door deelnemers aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk aangeduid.

2.3 Inhouden

De thema's die aan bod komen binnen sociaal-culturele praktijken zijn ontzettend uitgebreid en divers. We bespreken hier niet de reikwijdte aan thema's maar maken wel een onderscheid tussen praktijken die werken rond één of meerdere thema's. One-issue praktijken focussen op één specifiek thema waarrond de werking is opgebouwd en gegroepeerd. One-issue praktijken vinden we bijvoorbeeld terug binnen het werkveld van de amateurkunsten. De inhoudelijke opdeling van amateurkunsten gebeurt op basis van zeven disciplineclusters komende van een lijst met 58 creatieve hobby's: beeldexpressie, dans, schrijven, theater, muziek, zang en beeldende kunst (voor een overzicht, zie Vanherwegen, et al., 2009: 44-45). Ook sociaal-culturele praktijken voor volwassen werken vaak rond één specifiek thema zoals bijvoorbeeld EHBO, autisme, of vegetarisme.

Multiple-issue praktijken hebben een bredere werkingsbasis en vallen terug op werkingen rond doelgroepen zoals vrouwen, senioren, holebi's, etnisch-culturele minderheden of hebben speciale aandacht voor een brede, algemeen-maatschappelijke invalshoek. Voor jeugdwerk geldt dan weer dat in sommige gevallen niet op één specifiek thema ingezet wordt: jeugdwerk is vaak niet specialistisch maar zet in op een brede waaier van bezigheden waarbij de wijze waarop iets tot stand komt niet zelden onbelangrijker is dan het uiteindelijke resultaat of product (Redig, 2013).

2.4 Vormen

Dit onderdeel bespreekt de wijze waarop praktijken gestalte krijgen. We bespreken zeven vormaspecten en duiden ze kort.

2.4.1 Formats

Afhankelijk van de doelen, deelnemers en inhouden bestaan er verschillende methodes om praktijken te organiseren. De range van mogelijkheden is ontzettend uitgebreid en kan gaan van eenmalige, tijdelijke of permanente vormen, met of zonder begeleiding, geïnstitutionaliseerd of niet. De niet-exhaustieve lijst bevat

verenigingen, informele samenkomsten, cursussen, workshops, avond- of weekendopleidingen, kampen, vergaderingen, congressen, werkmomenten, repetities,...

2.4.2 Digitaal - Real life

Praktijken krijgen vorm via digitale (op computer of internet) of real life interacties. Dankzij de recente boost van informatie- en communicatietechnologieën breiden de mogelijkheden uit om sociaal-culturele praktijken te organiseren, er over te communiceren en de werking te structureren. Daarnaast bestaat ook de mogelijkheid om digitaal te participeren. Resultaten van de voorloper van de Participatiesurvey duiden in 2004 al aan dat digitale participatie als bijkomende vorm van participatie beschouwd kan worden (Lievens & Waeghe, 2005). We kijken naar de onderzoeken uitgevoerd voor/door de werkvelden om een zicht te krijgen over het belang van digitale kanalen op sociaal-culturele praktijken. Het participatieonderzoek van het sociaal-cultureel volwassenenwerk behandelt dit thema niet. Het amateurkunstenonderzoek daarentegen beschrijft het internetgebruik bij leden/geregistreerde geïnteresseerden in het kader van amateurkunstbeoefening (e-amateur) (Vanherwegen, et al., 2009). 80% van de actieve leden gebruikt internet in het kader van de beoefening van hun creatieve hobby, al zijn er wel grote verschillen tussen de disciplines onderling. Zij die aan beeldexpressie doen, pop-, rock-, jazz- of folkmuzikanten, en beeldend kunstenaars vinden we het meest online: telkens is meer dan 90% een e-amateur. Zangers doen slechts in 70% van de gevallen beroep op het internet voor de beoefening hun hobby. Naast gebruik zelf kijkt het onderzoek ook naar de specifieke activiteiten. Zijn belangrijk: opzoekingswerk voor disciplinegerelateerde activiteiten, het werk van anderen bekijken en het opzoeken van informatie over technieken. Daar waar online sociale netwerken (Facebook) een groot aandeel hebben, worden online discussiefora en communities minder vaak gebruikt. Voor de presentatie van eigen werk wordt meer gebruikt gemaakt van eigen sites dan open sites zoals Myspace of Youtube (al ligt dat voor popmuzikanten net omgekeerd).

De JOP-monitor wijst uit dat online activiteiten bijzonder populair zijn bij jongeren (93% van de jongeren heeft internettoegang). Qua gebruik wordt internet vooral gebruikt voor communicatie (e-mail, chat), gevolgd door informatie en ontspanning. Recent Nederlands onderzoek vraagt zich af in hoeverre internet ook gebruikt wordt voor culturele doeleinden. Nederlandse scholieren (12 tot 18 jaar) werden bevraagd over hun online cultureel gedrag. Uit de studie blijkt dat cultuurparticipatie in *real life* samengaat met digitale participatie: als tieners, hun ouders en hun vrienden offline cultureel actief zijn, dan zoeken tieners online meer culturele informatie op, communiceren ze meer over dit onderwerp en creëren ze meer digitale culturele content (Schols, Duimel, & De Haan, 2011). De mogelijkheid dat internet dienst kan doen als stimulator of toeleider voor *real life* cultuurparticipatie achten de onderzoekers klein. Populaire en commerciële inhoud online kunnen rekenen op meer belangstelling dan traditionele cultuur. Daarnaast zien de onderzoekers dat de creatie van digitale culturele content redelijk beperkt blijft. Online consumptie en online contact blijven belangrijker dan online productie. Deze vaststelling gaat ook op voor (volwassenen in) Vlaanderen (Nulens, 2011).

2.4.3 Individueel - Groepsverband

Aangezien de drie werkvelden opereren in de sfeer van het sociale, lijkt de dichotomie individueel – groepsverband op het eerste gezicht vreemd. Praktijken kunnen echter op individuele basis ingericht zijn of kunnen in groeps- of organisatieverband vorm krijgen. Wat amateurkunsten betreft zien we dat over alle disciplines heen 25% van de amateurkunstenaars ooit een creatieve hobby in het DKO heeft beoefend, 20% deed dit via een opleiding of cursus buiten het DKO. 51% beoefende zijn/haar hobby uit in een club, vereniging of band (18% deed dit alleen via dit verband, 33% combineerde participatieverbanden). 54% (be)oefende de amateurkunst alleen (13% doet dit *uitsluitend* alleen) en 34% beoefende zijn/haar creatieve hobby met vrienden (Vanherwegen, et al., 2009).

Het onderzoek naar deelname aan het sociaal-cultureel volwassenenwerk vat het onderscheid individueel – groepsverband iets anders op. Individueel of alleen participeren wordt opgevat als "niemand kennen tijdens de sociaal-culturele activiteit". Samen participeren betekent andere deelnemers kennen. In relatief weinig gevallen kennen deelnemers aan publieksactiviteiten geen andere deelnemers (dit is het minst zo voor Vormingsplus: in 38% van de gevallen kende men niemand). In de meeste gevallen kent men vrienden, kennissen of familieleden. Personen die geen andere deelnemers kennen, participeren zelden om *nieuwe* mensen te leren kennen of om deel uit te maken van een groep (Vermeersch & Vandenbroucke, 2010: 117).

2.4.4 Creatief – Actief – Receptief

Sociaal-culturele praktijken krijgen vorm via creatief, actief of receptief handelen. Creatief handelen verwijst naar de eigen, actieve inbreng in het creatieproces. Het gaat om het zelf opbouwen en ontwikkelen van artistiek materiaal. De actieve vorm van participatie slaat op het mee organiseren van praktijken en op een actieve bijdrage in het beslissingsproces. Deze handelingsvorm staat gelijk aan wat men in beleidstermen 'deelhebben' noemt. In de Participatiesurvey tracht men deelhebben-cijfers in kaart te brengen: wat het verenigingsleven betreft, geeft 17% aan organiserend lid te zijn van één of meer verenigingen (zie ook figuur 1). De notie receptief duidt op het feit dat de deelnemer als 'ontvanger' optreedt aan reeds gecreëerde inhoud (Van Steen et al., 2011). Deze receptieve vorm van deelnemen verwijst naar het lid zijn van verenigingen of de deelname aan activiteiten.

2.4.5 Gratis – Betalend

Ondanks dat de werkvelden in de niet-commerciële sfeer opereren, impliceert dit niet dat alle praktijken kosteloos zijn. Het onderzoek naar het sociaal-cultureel volwassenenwerk peilde naar de deelnamekost. Behalve deelnemers van het landelijke vormingswerk geeft meer dan de helft van de deelnemers aan iets betaald te hebben voor de activiteit waarvoor ze bevroegd werden. De keuze voor een kosteloze activiteit vertoont geen verband met het inkomen. De meerderheid van de respondenten vindt het betaalde bedrag goedkoop of passend voor de activiteit (Vermeersch & Vandenbroucke, 2010).

Het onderzoek naar amateurkunsten besteedt ruime aandacht aan de mogelijke inkomsten en uitgaven bij het beoefenen van de hobby. We bespreken hier enkel de mogelijke uitgaven. Amateurkunstbeoefening is niet kosteloos voor de overgrote meerderheid. Slechts 6% geeft niets uit aan de beoefening van zijn/haar hobby. De drie voornaamste kostenposten zijn vervoer, instrumenten/materiaal en lidgeld (Vanherwegen, et al., 2009).

Multivariate analyses duiden voor elk werkveld aan dat een laag inkomen (of beperkte financiële ruimte in de JOP-monitor) geen rem is voor deelname.

2.4.6 Inclusief – categoriaal

Inclusiviteit verwijst naar de participatievorm waarbij de algemene toegankelijkheid voorop staat. Vanuit deze benadering staan de praktijken (principiële) open voor iedereen. Doelgroepgerichte initiatieven bestempelen we als categoriaal. We denken bijvoorbeeld aan initiatieven voor senioren, vrouwen en etnisch-culturele minderheden of nog specifiekere doelgroepen binnen deze groepen. Onderzoek naar de toegankelijkheid van initiatieven in het jeugdwerk onderbouwt de stelling dat zich openstellen voor de specifieke leefwereld, noden en behoeften van (groepen) jongeren meer mogelijkheden biedt dan een eenzijdige focus op algemene toegankelijkheid (Van de Walle, 2011).

2.4.7 Begeleiding/Vrijwilligers

Naast de zeer beperkte kern professionele krachten binnen de drie werkvelden krijgen praktijken voornamelijk vorm via de inzet van vrijwilligers. Een vrijwilliger zorgt dat een organisatie of activiteit draait en doet dit onbezoldigd en onverplicht buiten de normale werkcontext. 22% Vlamingen duiden aan dat ze in het kader van een vereniging vrijwilligerswerk verrichten (Smits, 2011). 14% duidt aan vrijwilligerswerk te verrichten in het kader van jeugdpraktijken (jeugdbeweging of –organisatie, speelpleinwerking, Grabbelpas, ...). De inhoud van het vrijwilligerswerk hangt af van de praktijk waarvoor men zich inzet en van de activiteiten die men uitvoert. Het kan gaan om bestuurstaken, gezelligheidsactiviteiten, ondersteunende activiteiten, begeleiding, vormingsactiviteiten enz. Het aantal vrijwilligers in de sector van het verenigingsleven (we hanteren hier de beleidsdefinitie: verenigingen zijn landelijke netwerken van lokale of categoriale afdelingen) blijft stabiel tussen 2007 en 2011, met een licht stijgende trend sinds 2009. Het aandeel bestuursvrijwilligers kent een licht dalende trend tussen 2007 en 2011 (FOV, 2012). Ook het jeugdwerk wordt quasi volledig gerund door vrijwilligers. Kenmerkend voor vrijwilligerschap in het jeugdwerk is de jonge leeftijd van de vrijwilligers (meestal tussen de 17 en 25 jaar oud) en het snelle verloop van vrijwilligers (de gemiddelde duurtijd van het vrijwilligerswerk bedraagt 3 jaar). Het snelle

verloop houdt niet enkel een nadeel is: het jeugdwerkwerk houdt de vinger aan de pols en wordt blijvend georganiseerd voor en door jongeren (Redig, 2013).

2.5 Organisatiekenmerken

2.5.1 Structuur - Formele organisatie

Een groot aantal praktijken uit de drie werkvelden zijn in hoge mate geïnstitutionaliseerd. De ondersteuning van de organisatie van deze praktijken is in handen van overheden op verschillende beleidsniveaus. De drie werkvelden worden beleidsmatig gegroepeerd binnen het beleidsdomein Cultuur, Jeugd, Sport en Media. Het sociaal-cultureel volwassenenwerk en de amateurkunsten vallen onder de bevoegdheid van minister Joke Schauvliege binnen het programma Sociaal-Cultureel Werk Volwassenen (dat bestaat naast het programma Kunsten en Erfgoed). Jeugdwerk valt onder de bevoegdheid van minister Pascal Smet binnen het programma Sociaal-Cultureel Werk Jeugd.

Afzonderlijke decreten structureren de drie werkvelden. De decreten dienen hoofdzakelijk om de toekenning van subsidies aan private initiatieven en/of lokale besturen te regelen. Voor sociaal-cultureel volwassenenwerk regelt het decreet de erkenning en subsidiëring van twee ondersteunende organisaties: Socius (steunpunt) en FOV (belangenbehartiger). Daarnaast erkent en ondersteunt het decreet vier werksoorten: verenigingen, bewegingen, vormingsplus-centra en landelijke vormingsinstellingen. **Verenigingen** zijn netwerken van lokale of categoriale afdelingen. Vlaanderen telt 56 erkende en gesubsidieerde verenigingen. In 2011 telden de verenigingen 14.298 afdelingen. Tussen 2007 en 2010 is dit cijfer stabiel met een lichte stijging in 2011 (nieuwe beleidsperiode). De verenigingen tellen 2,2 miljoen leden. Wat het aantal leden betreft observeren we een licht dalende trend sinds 2007 (FOV, 2012). **Bewegingen** zijn landelijke organisaties die werken en actie voeren rond een bepaald thema. Vlaanderen telt 31 bewegingen. Kenmerkend voor bewegingen is hun internationale vernetwerking en het groeiend belang van te opereren binnen een internationale context (FOV, 2012). De 13 **Vormingsplus-centra** zijn regionale vormingsinstellingen die brede vorming aanbieden. We zien tot 2010 een groei van zowel deelnames als activiteiten. Vanaf 2010 groeit zowel het aantal deelnames als activiteiten trager dan voorheen (FOV, 2012). **Landelijke vormingsinstellingen** (24 in totaal) bieden gespecialiseerde of syndicale vorming aan. Het aantal educatieve activiteiten blijft stabiel over de jaren. Het aantal deelnemers daalt licht vanaf 2009 maar is hoger dan bij aanvang van de meting (2007). Beide vormingsinstellingen vallen onder de noemer niet-formele educatie. Ze bestaan naast het reguliere, formele onderwijsaanbod.

Het decreet van 6 juli 2012 "houdende **de ondersteuning en stimulering van het lokaal jeugdbeleid en de bepaling van het provinciaal jeugdbeleid**" bepaalt de voorwaarden waaronder gemeentebesturen worden gesubsidieerd voor de uitvoering van het jeugdbeleid en bepaalt de bevoegdheden van de provinciebesturen m.b.t. het jeugdbeleid. Een belangrijk deel van het algemene jeugdbeleid heeft aandacht voor het jeugdwerk, i.e. de sociaal-culturele component van het jeugdbeleid. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen het particuliere jeugdwerk dat tot stand komt binnen privaatrechtelijk initiatief (jeugdbewegingen, jeugdhuizen, politieke jongerenverenigingen,...) en gemeentelijk jeugdwerk (Grabbelpas, speelpleinwerking, swap,...) (Departement CJSJ, 2012). Het plaatselijke particuliere jeugdwerk kent tussen 2007 en 2010 een lichte daling, voornamelijk door een lichte daling in het aantal jeugd- en jongerenbewegingen (de daling van het aantal jeugd- en jongerenbewegingen is een evolutie die reeds vanaf 1998 plaatsvindt). Het percentage politieke jongerenverenigingen stijgt (Departement CJSJ, 2012). De gemeentelijke jeugdwerkinitiatieven blijven stabiel tussen 2007 en 2010. We zien wel een daling bij het aandeel SWAP-tienerwerkingen en een stijging van het aandeel kleuterwerkingen.

Het amateurkunstendecreet erkent en subsidieert het steunpunt (Forum voor Amateurkunsten), de belangenorganisaties, Zinnema en de negen landelijke amateurkunstenorganisaties (Koor&Stem, Muziekmozaïek, Poppunt, Viamo, Creatief Schrijven, KUNSTWERKt, Centrum voor Beeldexpressie, OPENDOEK, Danspunt). Elk van deze organisaties geeft een brede ondersteuning aan amateurkunstenaars, zowel zij die in groep als zij die op individuele basis kunst beoefenen. Het is hun taak om deelnemers per discipline te stimuleren, te informeren, te ondersteunen en te begeleiden. Groepen of individuele amateurkunstenaars komen enkel in aanmerking voor een financiële tussenkomst voor **internationale projecten**. Voor de amateurkunstensector zijn ook het lokaal en provinciaal **jeugdbeleid**, het **lokaal cultuurbeleid**, het beleid omtrent **sociaal-cultureel volwassenenwerk**, het **circusbeleid** en het **participatiebeleid** belangrijke regelgevende kaders om zich op te oriënteren.

2.5.2 Structuur - Informele organisatie

Praktijken kunnen ook op informele basis georganiseerd worden. Informele praktijken zijn erkend noch gesubsidieerd en zijn dus niet geïnstitutionaliseerd. Ze kennen geen vaste organisatiestructuur en werken via zelforganisatie in plaats van via overheidsinterventie. Deze praktijken ontstaan uit particulier initiatief en gelden als lokaal georganiseerde, kleinschalige vormen van participatie met een bepaald doel of liefhebberij in het achterhoofd (van den Berg, van Houwelingen, & de Hart, 2011). Merk op dat informeel niet gelijkstaat aan vluchtige spontaniteit. Ook informele praktijken kunnen terugvallen op een bepaalde structuur, regelmaat en afspraken.

Nederlands onderzoek dat informele praktijken bestudeert, duidt aan dat voor individuen het onderscheid tussen formele en informele initiatieven onduidelijk is (van den Berg, et al., 2011). Datzelfde onderzoek besluit dat niet zozeer vrijblijvendheid centraal staat bij informele praktijken maar eerder een zekere mate van autonomie.

Er is weinig cijfermateriaal aanwezig dat informele praktijken in kaart brengt, laat staan dat een inventaris bestaat van mogelijke informele organisatiekenmerken. Desondanks zien we dat de vragenbatterij in de Participatiesurvey lidmaatschap aan verenigingen ook bevraagt voor informele, niet-geïnstitutionaliseerde praktijken. Dit is ook het geval voor de jongerenbevraging van het JOP. Zowel de bevraging van de vrije tijd als van het verenigingsleven bevat een mix van formele en informele praktijken (zie Boonaert & Coussée, 2010; Elchardus & Herbots, 2010). Ook de amateurkunstenstudie onderzoekt beide soorten praktijken al kan het onderscheid tussen beide niet helemaal gemaakt worden.. Enerzijds worden kunstzinnige hobby's beoefend in kunstacademies, andere kunstopleidingen of in een club, vereniging of gezelschap. Anderzijds kan een kunstzinnige hobby alleen of met vrienden beoefend worden. Deze vorm van deelname staat los van enig formeel organisatieverband en is dus sowieso informeel. Aan de andere kant kan de deelname via een club, vereniging of gezelschap zowel formeel als informeel van aard zijn. Een duidelijke meerderheid beoefent zijn/haar amateurkunst alleen of met vrienden. Kijken we naar de disciplines afzonderlijk dan blijkt dit niet op te gaan voor dans en toneel. Deze activiteiten gebeuren meer dan de andere activiteiten in een vast organisatieverband zoals een club, vereniging of gezelschap (Van Steen, et al., 2011: 59-60).

2.5.3 Functioneren

Met het functioneren bedoelen we alle mogelijke resources en hulpmiddelen die de werkvelden ter beschikking hebben om hun werking uit te bouwen en te laten functioneren. Hieronder valt niet enkel de infrastructuur of het materiaal dat ter beschikking staat om de werking mogelijk te maken maar ook aspecten als personeel en communicatie ressorteren hieronder.

2.5.4 Schaal

De organisatie van praktijken vindt plaats op verschillende niveaus: lokaal of buurniveau, regionaal niveau en landelijk niveau, afhankelijk van werking en doelstellingen. Sommige praktijken worden op internationaal niveau georganiseerd. Het werken binnen een internationale context en lidmaatschap van internationale netwerken geholpen door internet en sociale media is van groeiend belang (FOV, 2012). Ook thema's waarrond praktijken werken kunnen internationaal ingebed zijn aangezien ze geen exclusieve Vlaamse thema's zijn, bijvoorbeeld armoede, duurzaamheid, Noord-Zuid problematieken, ... Daarnaast worden internationale samenwerkingen en projecten via het decretale kader gesteund door de overheid.

Sociale en culturele participatie hangen nauw samen met het leven in een (groot)stedelijke context. Niet enkel door een ruimer aanbod maar mogelijk ook door een stedelijke mentaliteit liggen participatiekansen hoger (Van Steen & Lievens, 2011; Vanherwegen & Lievens, 2011; Vlegels & Lievens, 2011). Dit geldt ook voor het verenigingsleven. Analyses wijzen uit dat er enkel voor sportverenigingen een klein verschil is tussen mensen die in een grootstedelijk centrum wonen en zij die buiten een centrum wonen. De verwachting dat het sociale weefsel in een niet-stedelijke context hechter is waardoor de stap naar het sociaal-cultureel verenigingsleven gemakkelijker gezet zou kunnen worden, kan niet bevestigd worden. Aan de andere kant kunnen we ook niet stellen dat een ruimer aanbod in een stedelijke context samengaat met hogere participatiekansen (Smits, 2011).

3/ Meer weten

- Ambrassade. (2009). *Visietekst. Sociaal-cultureel werk voor kinderen en jongeren*. Brussel: Ambrassade.
- Anciaux, B. (2004). *Beleidsnota Cultuur 2004-2009*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Boonaert, T., & Coussée, F. (2010). Jongeren en vrije tijd. In N. Vettenburg, J. Deklerck & J. Siongers (Eds.), *Jongeren in cijfers en letters. Bevindingen van de JOP-monitor 2*. Leuven: Acco Academic.
- Cockx, F., & Bastiaensen, H. (2010). De betekenis van sociaal-culturele praktijken. Resultaten van een belevingsonderzoek bij participanten in het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Brussel: Socius.
- De Blende, H., & Dhont, F. (2011). Sociaal-culturele praktijken, sociaal-cultureel werk en sociaal-cultureel handelen. In F. Cockx, H. De Blende, G. Gehre, G. Van den Eeckhaut & G. Verschelden (Eds.), *Wissels. Handboek sociaal-cultureel werken met volwassenen*. Gent: Academia Press.
- Deklerck, J., Vettenburg, N., & Siongers, J. (2010). *Jongeren in cijfers en letters : bevindingen uit de JOP-monitor 2*. Leuven: Acco.
- Departement CJSJ. (2012). *Cijferboek Jeugd. Lokaal jeugdbeleid 2011-2013*. Brussel: Vlaamse Gemeenschap.
- Elchardus, M., & Herbots, S. (2010). Participatie van Vlaamse jongeren aan het verenigingsleven. In N. Vettenburg, J. Deklerck & J. Siongers (Eds.), *Jongeren in cijfers en letters : bevindingen uit de JOP-monitor 2*. Leuven: Acco Academic.
- FOV. (2012). Boekstaven 2012. De staat van het sociaal-cultureel volwassenenwerk in Vlaanderen. Brussel: Federatie Sociaal-Cultureel Werk.
- FvA. (2011). Omgevingsanalyse amateurkunstensector en blik op de toekomst. Gent: Forum voor Amateurkunsten.
- Hood, M. G. (1983). Staying Away - Why People Choose Not To Visit Arts Museums. *Museum News*, 61(4), 50-57.
- Larock, Y., & Verschelden, G. (2005). Spoor zoeken : handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen. Gent: Academia press.
- Lievens, J., & Waeye, H. (2005). *Cultuurkijker : cultuurparticipatie in breedbeeld*. Antwerpen: De Boeck.
- Lievens, J., & Waeye, H. (2011a). Participatie in Vlaanderen : 1. basisgegevens van de participatiesurvey 2009. Leuven: Acco.
- Lievens, J., & Waeye, H. (2011b). Participatie in Vlaanderen : 2. Eerste analyse van de participatiesurvey. Leuven: Acco.
- Lievens, J., Waeye, H., & De Meulemeester, H. (2006). *Cultuurkijker: Cultuurparticipatie gewikt en gewogen*. Antwerpen: De Boeck.
- Nulens, G. (2011). Het internet als instrument voor cultuurparticipatie. In J. Lievens & H. Waeye (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 2: Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009* (pp. 347-374). Leuven: Acco Academic.
- Redig, G. (2013). *Jeugd, Jeugdwerk, Jeugdbeleid*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Schauvliege, J. (2009). *Beleidsnota Cultuur 2009-2014*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Schols, M., Duimel, M., & De Haan, J. (2011). Hoe cultureel is de digitale generatie? Het internetgebruik voor culturele doeleinden onder schoolgaande tieners. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Smits, W. (2011). Join the club. Een profiel van leden van verenigingen en vrijwilligers. In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 2. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.

Socius. (2011). *Sterk Werk. Beleidsplan 2011-2015*. Brussel: Socius.

Van de Walle, T. (2011). Jeugdwerk en sociale uitsluiting : de toegankelijkheidsdiscussie voorbij? Gent: Academia press.

van den Berg, E., van Houwelingen, P., & de Hart, J. (2011). *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Van Steen, A. (2012). Hoe wij over kunst en cultuur denken. Een sociologisch onderzoek naar verschillen in percepties en betekenissen van kunst en cultuur in Vlaanderen. Unpublished Dissertatie, Universiteit Gent, Gent.

Van Steen, A., & Lievens, J. (2011). Geen goesting: over drempels en percepties van kunstenparticipatie. In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 2. Eerste analyses van de participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.

Van Steen, A., Vanherwegen, D., Vanhecke, G., Van Hevele, E., Vlegels, J., De Pauw, P., et al. (2011). Cultuurparticipatie. In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 1 : basisgegevens van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.

Vanherwegen, D., & Lievens, J. (2011). De anatomie van de amateur: een onderzoek naar de determinanten van actieve cultuurparticipatie. In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 2: Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.

Vanherwegen, D., Siongers, J., Smits, W., Vangoidsenhoven, G., Lievens, J., & Elchardus, M. (2009). *Amateurkunsten in beeld gebracht*. Gent: Forum voor Amateurkunsten.

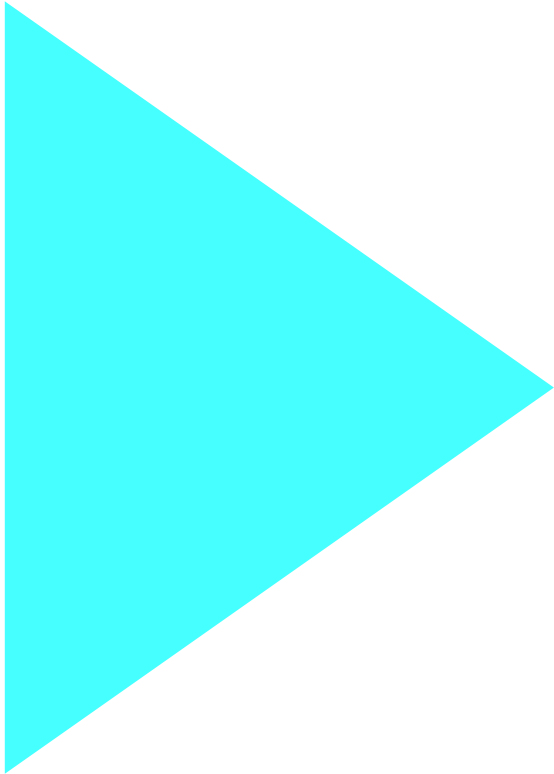
Vanherwegen, D., Van Steen, A., & Lievens, J. (2011). Cultuurparticipatie in Vlaanderen: beleidscontext en sociologische achtergrond In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco.

Vermeersch, L., & Vandenbroucke, A. (2010). Het deelnemers- en participatieprofiel van participanten aan sociaal-cultureel volwassenwerk. Leuven: HIVA.

Vermeiren, B. (2010). What's in a name?! Een conventie over geschiedenis, heden en toekomst van het jeugdwerk. *Krax*, 10(4).

Vlegels, J., & Lievens, J. (2011). Louter een kwestie van voorkeur en goesting? Over kunsten- en erfgoedparticipatie, bekeken door een cultuursociologische bril In J. Lievens & H. Waeghe (Eds.), *Participatie in Vlaanderen. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco.

Wildemeersch, D. (1993). Sociaal-culturele praktijken op de naad van leefwereld en systeem. In J. Boey (Ed.), *Gids Sociaal-Cultureel en Educatief Werk*. Zaventem: Kluwer.

DEEL 2 Mega- ontwikkelingen

Dit tweede deel van de toekomstverkenning identificeert relevante maatschappelijke ontwikkelingen. Via een screening van wetenschappelijke literatuur beschrijven we de belangrijkste ontwikkelingen op macro-niveau. We zetten zo ruim mogelijk in om alle mogelijke ontwikkelingen te capteren.

Dit deel geeft een gedetailleerd overzicht van wat er zich afspeelt in de brede samenleving. We zoomen dus niet in op de werkvelden maar schetsen wel de algemeen maatschappelijke context waarbinnen de werkvelden (moeten) opereren en zich ontwikkelen. Een scherp beeld krijgen van de maatschappelijke context waarbinnen de werkvelden ontwikkelen, is een cruciale stap in dit onderzoek. Pas indien we voldoende kennis en inzicht hebben over wat er zich afspeelt in de brede samenleving kunnen we (i) de ontwikkelingen binnen de werkvelden duiden en begrijpen, (ii) beleidskeuzes maken die doordacht en gefundeerd zijn en (iii) standpunten innemen; een verhouding zoeken t.o.v. bepaalde ontwikkelingen. In een latere fase (zie deel 3) zullen we ons meer in detail richten op ontwikkelingen binnen de werkvelden zelf.

Bij de beschrijving van de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen houden we rekening met volgende zaken:

- Sociaal-culturele ontwikkelingen doen zich voor terwijl andere omstandigheden gelijk blijven (*ceteris paribus*). We houden dus geen rekening met eventuele conflicten, oorlogen of ingrijpende beleidswijzigingen. Daarnaast gaan we ervan uit dat ons sociale zekerheidssysteem zoals we dat nu kennen grotendeels behouden blijft en dat ons welvaartsniveau op min of meer dezelfde hoogte blijft.
- Een debat waarin "vroeger-nu-toekomst" aan bod komt, is vaak een emotioneel debat. We houden een neutrale visie aan en trachten zo onafhankelijk mogelijk te denken over ontwikkelingen en trends.
- De empirische ondertoon van de studie en het gebruik van cijfermateriaal behoeden ons om random observaties ten onrechte uit te vergroten tot systematische trends. We gebruiken echter geen mathematische modellen om ontwikkelingen te voorspellen.
- Maatschappelijke ontwikkelingen ontstaan niet plots, ze zetten zich door. De totstandkoming van een bepaald fenomeen is een traag proces met veel componenten en een complexe mix van oorzaken, effecten, gevolgen die analytisch niet altijd even goed van elkaar te onderscheiden zijn. Veel ontwikkelingen zullen dus niet 'nieuw' zijn. Toch trachten we steeds zo recent mogelijk materiaal voor te stellen. Het is in dit verband interessant om de essaybundel "*Er is leven na de 'Mort Subite'. Toekomstverkenning voor het sociaal-cultureel werk*" uit 2007 te raadplegen. In deze essaybundel vergelijkt Johan De Vriendt de uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 2007 met de uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk zoals ze in 1992 werden besproken (Leirman, 1992). Hij stelt vast dat de uitdagingen zoals geformuleerd in 1992 nog steeds actueel zijn in 2007. Meer nog, hij stelt dat de uitdagingen van 1992 uitgegroeid zijn tot *hot issues*. Uitdagingen op vlak van ecologie, bevolkingsgroei, nieuwe media, migratie, individualisering, markteconomie werden al in 1992 geformuleerd en staan in de publicatie uit 2007 nog steeds centraal (vergelijk De Vriendt, 2007; Leirman, 1992)². Ook nu, zes jaar later verschijnen dezelfde topics en situeren uitdagingen zich nog steeds op bovenvernoemde terreinen. Alleen, de *hot issues* van 2007 zijn nog *hotter* geworden: klimaatsverandering op de politieke agenda's, de financiële crisis vanaf 2008, de doorbraak van sociale media en mobiel internet sinds 2007,... Ten opzichte van 1992 en 2007 observeren we dus min of meer gelijkaardige uitdagingen... alleen observeren we op een aantal domeinen versnellingen. Het resulteert in een sterk getransformeerde en transformerende wereld waarvan we de belangrijkste ontwikkelingen op macro-niveau zullen presenteren.

² De Vriendt, J. (2007). *Cahier'07. Er is leven na de 'Mort Subite'. Toekomstverkenning voor het sociaal-cultureel werk*. Brussel: Socius.

Leirman, W. (1992). Basistekst. Maatschappelijke uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 1992: de netto-waarde van mens en natuur. In D. Wildemeersch & J. Goubin (Eds.), *Het vormingswerk uitgedaagd*. Mechelen: VCVO.

2/ Maatschappij in transitie

2.1 Drijfveren van verandering

Langetermijn maatschappij-onwikkelingen worden grotendeels gedreven door (het samenspel van) drie factoren:

- ▶ Demografische evolutie
- ▶ Technologische en wetenschappelijke evolutie
- ▶ Evolutie in het heersende mens- en cultuurbeeld ('maatschappijvisie')

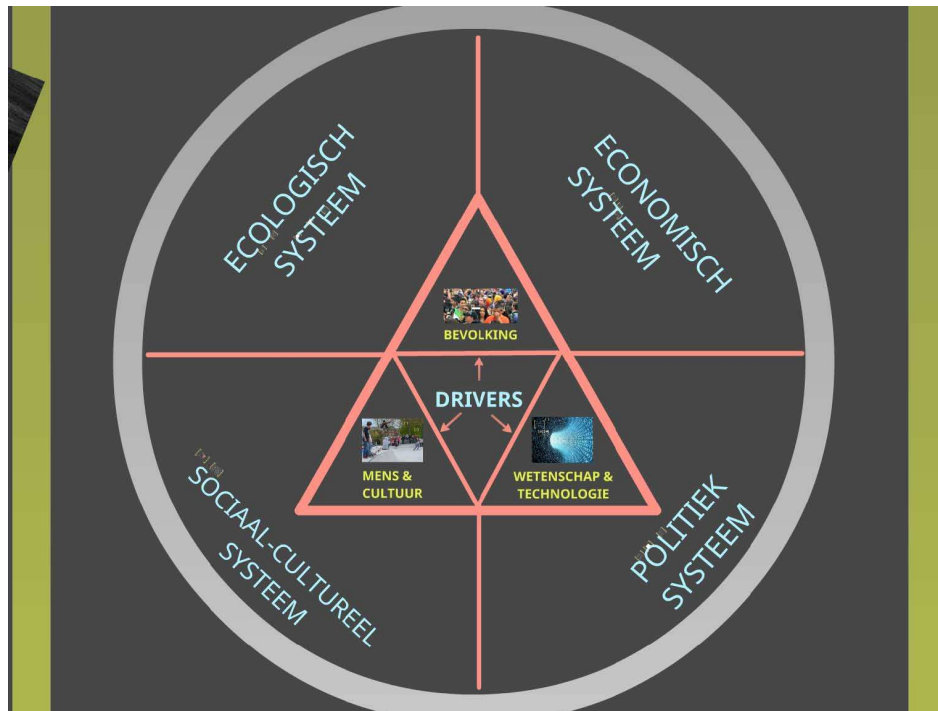
In de laatste decennia kennen we (in België) voornamelijk grote veranderingen in de eerste twee drivers: demografie (bevolkingsexpansie, verkleuring, vergrijzing) en wetenschap & technologie (digitalisering, snelheid en complexiteit). Tevens wordt verwacht dat zij ook in het komende decennium aan de basis zullen liggen van de belangrijkste veranderingen in de maatschappij. We verwijzen enerzijds naar de presentatie in bijlage voor een beknopte weergave van de veranderingen die zich voltrekken op beide vlakken en anderzijds naar de verdere toelichting in de hoofdstukken 3/ en 4/ van dit deel.

De derde driver - het heersende mens- en cultuurbeeld - zal naar verwachting niet fundamenteel wijzigen tegen 2025. Nog steeds zullen we in grote lijnen de 'klassieke' machtsverhoudingen terugvinden (kapitalistisch economisch systeem, rol van de overheid als 'scheidsrechter' en 'regulator', de burger die inspraak krijgt via een democratisch kiessysteem). Maar door de financieel-economische crisis, nieuwe technologische mogelijkheden en toenemende internationale mobiliteit worden wel meer openlijk vragen gesteld bij de heersende maatschappijvisie.

2.2 Systemische impact

Het samenspel van verschuivingen in onze demografie, technologie & wetenschap en mens- & cultuurbeeld heeft op haar beurt een impact op diverse 'systemen' in onze maatschappij. In deze studie hebben we deze geclusterd in de volgende vier systemen:

- ▶ Het ecologisch systeem
- ▶ Het economisch systeem
- ▶ Het politieke systeem
- ▶ Het sociaal-cultureel systeem

We verwijzen naar de presentatie in bijlage voor een bespreking van de belangrijkste veranderingen die hebben plaatsgevonden en/of nog te verwachten zijn binnen elk van deze vier systemen. In de volgende paragrafen lichten we beknopt de belangrijkste wijzigingen en uitdagingen toe.

Het eerste systeem dat onder grote invloed staat van veranderingen in de drie drivers is het **ecologisch systeem**. De enorme bevolkingsexpansie wereldwijd heeft geleid tot een toenemend menselijk ingrijpen in de natuur. De huidige productie- en consumptiepatronen overstijgen in ons land (en de hele westerse wereld) ver de beschikbare biocapaciteit. In hoofdstuk 6/ van dit deel gaan we dieper in op de huidige pijnpunten en noodzakelijke toekomstige acties om te evolueren naar een meer duurzame maatschappij.

Ook het **economisch systeem** werd de laatste decennia sterk gevormd door veranderingen in de drivers, in eerste instantie door de technologische veranderingen. De industriële organisatie is zeer sterk geïnternationaliseerd (globalisering van de economie), welke zich vertaald heeft in het opzetten van mondiale waardeketens en een doorgedreven arbeidsverdeling op wereldschaal.

Dit heeft een duidelijke impact (gehad) op de lokale arbeidsmarkt, met een verschuiving in de vraag naar arbeid van laagtechnologische naar meer kennisintensieve (diensten)jobs. Deze verschuiving werd echter niet even snel gevolgd door aanpassingen in het arbeidsaanbod, met verhoogde kans op uitval uit de arbeidsmarkt als gevolg. Momenteel wordt de lokale arbeidsmarkt gekenmerkt door een lage graad van arbeidsparticipatie, en dan vooral bij 50+’ers. Eén van de belangrijke prioriteiten waar de overheid op inzet voor de komende jaren is de verhoging van de arbeidsparticipatie, enerzijds om de arbeidsmarkt krapte op te vangen die verwacht wordt omwille van de vergrijzing en anderzijds om het huidige sociale zekerheidssysteem betaalbaar te houden. Een uitdaging hierbij is het mobiliseren van de verwachte internationale immigratiestroom om de te verwachten krapte actief mee in te vullen. Momenteel bestaat er een sterke mismatch tussen vraag en aanbod.

Een derde systeem dat onder invloed staat van veranderingen in de drie drivers is het **politieke systeem**. Dit systeem wordt momenteel uitgedaagd op verschillende vlakken:

- ▶ Heel wat maatschappelijke problemen en uitdagingen zijn grensoverschrijdend en vragen om een grensoverschrijdende en zelfs mondiale aanpak. Multi-layered governance wint sterk aan belang. De rol van maatschappijvertegenwoordigers zoals NGOs in politieke besluitvorming wordt versterkt. Op dit ogenblik echter heerst er nog steeds onduidelijkheid over de beslissingsbevoegdheid en daadkracht van grensoverschrijdende/mondiale politieke structuren, waardoor de effectieve aanpak van complexe maatschappelijke uitdagingen zoals klimaatverandering of armoede moeilijk is.

- ▶ Technologische verandering – en met name sociale media - heeft er toe bijgedragen dat burgers een heel andere rol hebben opgenomen in de politieke beleidsvoering dan louter inspraak via het kiessysteem. Er is een duidelijke verschuiving merkbaar naar het vormgeven van de samenleving van onderuit ('subpolitiek'), waarbij actoren die buiten het politieke systeem staan (belangenorganisaties, onderzoeksinstituten, individuen...) mee vorm geven aan de politiek en hierbij vaak beroep doen op onconventionele acties (boycots, betogingen, opzetten van bewegingen en actiegroepen,...). Politieke besluitvorming is geëvolueerd naar besluitvorming door onderhandeling met stakeholders (polycentrische besluitvorming).
- ▶ De demografische verschuiving tenslotte – en dan in eerste instantie de vergrijzing – zorgt ook voor een grote financiële druk op het huidige sociale zekerheidssysteem (zie ook hoofdstuk 5/ van dit deel). Hierdoor bevindt de overheid zich de komende jaren in een besparingsmodus. Hierdoor wordt de overheid gedwongen om na te denken over haar kerntaken en beleidsprioriteiten scherper te stellen.

Tot slot drukken de veranderingen in de drie drivers ook hun stempel op het **sociaal-cultureel systeem**. Zowel de toenemende individualisering als de internationale mobiliteit hebben ertoe bijgedragen dat onze samenleving "superdivers" is. Binnen de samenleving is er een grote heterogeniteit van individuen met bijhorende verschillen in gedrag, attitude, waarden en normen. Deze heterogeniteit zal naar de toekomst nog toenemen. Dit brengt een grote uitdaging met zich mee in termen van sociale cohesie.

2.3 Bedreiging of opportuniteit?

Bovenstaande schetst een aantal mega-ontwikkelingen die in het recente verleden en ook in de nabije toekomst onze maatschappij (zullen) mee bepalen. Verandering is uiteraard van alle tijden. Wat de huidige veranderingen echter kenmerkt is de toenemende complexiteit van uitdagingen en interacties tussen verschillende systemen. Vele maatschappelijke uitdagingen zijn niet langer tijdruimtelijk beperkt en zeer moeilijk te beantwoorden. Er is een groeiende gevoel dat 'business as usual' tekortschiet om te evolueren naar een duurzame maatschappij. De financieel-economische crisis heeft dit gevoel van urgentie om dingen anders te gaan aanpakken, enkel vergroot.

Dit lokt zeer uiteenlopende reacties op in de samenleving, gaande van (extreem) negatieve reacties tot positieve, naar gelang de veranderingen gezien worden als een bedreiging dan wel een opportuniteit. De maatschappelijke uitdaging bestaat erin om negatieve reacties zo goed mogelijk op te vangen en niet te laten uitgroeien tot extremisme, terwijl anderzijds voldoende ruimte moet gegeven worden voor experiment en het zoeken naar alternatieven die positief kunnen bijdragen tot de uitbouw van een meer duurzame maatschappij.

3.1 Vooruitzichten

Volgens cijfers van de VN zal de bevolking op wereldschaal nog minstens tot 2050 aanzienlijk groeien. Hoewel de belangrijkste groei verwacht wordt in de minder ontwikkelde landen, zal ook in Europa de bevolking nog enige tijd toenemen. Voor België verwacht het Federaal Planbureau dat de bevolking in de periode 2011-2025 nog zal toenemen met 1,15 miljoen inwoners. Tegen 2025 zal België meer dan 12 miljoen inwoners tellen.

Migratie

De belangrijkste drijfveer van de te verwachten bevolkingsaangroei in België is de toenemende internationale mobiliteit, met voor België een positief migratiesaldo (immigratie > emigratie). De prognoses van het Federaal Planbureau gaan ervan uit dat ongeveer 65% van de bevolkingsaangroei in België in de periode 2011-2025 te wijten zal zijn aan migratie. Dat betekent dat het **aandeel inwoners van vreemde origine in België zal blijven toenemen**. Deze laatste evolutie geldt algemeen voor elk van de drie gewesten in België, maar de **intensiteit verschilt sterk per regio**.

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is momenteel een kleine 62 procent van de 1,1 miljoen inwoners van vreemde origine (cijfers Kruispunt Migratie-Integratie (KMI)). In de periode 2011-2025 verwacht het Planbureau voor het gewest nog een toename van de bevolking met ongeveer 300.000 via migratie en ongeveer 170.000 via natuurlijke groei (waarvan ook het merendeel door inwoners van vreemde origine). Deze instroom zal het aandeel inwoners van vreemde origine in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest nog gevoelig verhogen. Anderzijds zullen in diezelfde periode ongeveer 250.000 inwoners vanuit het Brussel Hoofdstedelijk Gewest migreren naar het Vlaamse of Waalse Gewest. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vertoont daarmee een zeer hoge dynamiek op demografisch vlak en wordt daarmee naar de toekomst toe nog veel meer dan nu al het geval is een smeltkroes van vele culturen.

In Vlaanderen is op heden ongeveer 15 procent van de inwoners van vreemde herkomst. Ook in Vlaanderen zal migratie zorgen voor 300.000 extra inwoners, en dit op een totale verwachte groei van 600.000 inwoners (Federaal Planbureau). Dat betekent dat ook in Vlaanderen het percentage inwoners van vreemde origine zal toenemen. Het percentage blijft weliswaar ver onder het percentage in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Vergrijzing

Naast de internationale mobiliteit, zal ook de stijgende levensduur (door toegenomen welvaart en performantere gezondheidszorg) voor belangrijke demografische verschuivingen zorgen. **In 2025 zal één op de vijf inwoners in België ouder zijn dan 65 jaar**. De verouderingsgraad (aandeel 65+ tegenover 0- tot 14-jarigen) zal stijgen van 101,5% in 2010 tot 115,8% in 2025 en dit ondanks het feit dat ook het aantal jongeren in onze bevolking relatief toeneemt (verjonging).

Net als bij migratie zullen er ook hier belangrijke regionale verschillen zijn. De **vergrijzing is in Vlaanderen veel groter dan in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest**. Waar er in 2025 in Vlaanderen 30% meer 65+ 'ers zullen zijn dan jongeren tussen 0-14 jaar, zal in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de bevolking veel jonger zijn (verouderingsgraad van slechts 66% tegenover 129% in Vlaanderen).

3.2 Belangrijke gevolgen met implicaties voor de werkvelden

Druk op openbare financiën en sociaal zekerheidssysteem (zie ook MEGA-ONTWIKKELING 3)

De geschetste demografische verschuivingen zullen sterk gaan wegen op de publieke financiën en sociale zekerheid (verhoogde pensioenlasten, kosten voor gezondheidszorg, werkloosheidsuitkeringen – omwille van de sterke achterstand van allochtonen op de Belgische arbeidsmarkt (in 2010 lag de werkloosheidsgraad in Vlaanderen bij personen met niet-EU nationaliteit (24,7%) meer dan vijf maal hoger dan die bij personen met Belgische nationaliteit (4,7%) – cijfers VDAB)).

De verschuivingen zullen o.a. ook als gevolg hebben dat:

- ▶ er een grote nood zal zijn aan **capaciteitsuitbreiding van infrastructuur en dienstverlening** (in huisvesting, mobiliteit, kinderopvang, onderwijs, zorg,...) om de bevolkingsaangroei en vergrijzing op te vangen. In veel van deze domeinen heeft de overheid (momenteel nog) een zeer belangrijke regierol. Verwacht wordt dat **nieuwe vormen van samenwerking** zullen ontstaan om enerzijds de nodige capaciteitsuitbreidingen te financieren en anderzijds bestaande infrastructuur en dienstverlening beter te benutten;
- ▶ een groeiende groep mensen in de samenleving te kampen zal hebben met ouderdomsziekten (e.g. dementie) en dit gepast moet kunnen opgevangen worden;
- ▶ de overheidsdiensten zelf een groeiende pensioenlast te dragen zullen hebben.

De verhoogde druk op openbare financiën en het bestaande sociale zekerheidssysteem zal leiden tot wijzigende verhoudingen en nieuwe vormen van samenwerking tussen overheid, private marktspelers en middenveldorganisaties (zie ook TRANSITIEGEBIED 4)

Toenemend armoederisico

Het groeiende aandeel ouderen en migranten in onze samenleving – twee groepen waar de armoedepercentages significant hoger liggen dan gemiddeld – zal in de toekomst het risico op armoede vergroten. Armoede terugdringen en de kloof tussen arm en rijk verminderen wordt een enorme uitdaging gegeven de verwachte migratie- en vergrijzingsgolf. Speciale aandacht gaat naar de groeiende kinderarmoede. In 2011 werd ongeveer 10% van de kinderen geboren in kansarme gezinnen (tegenover 6% in 2001). Dat gemiddeld percentage herbergt wel grote verschillen, zoveel regionaal als sociaal. In Antwerpen bijvoorbeeld loopt het percentage op tot 24% of in de Limburgse mijnstreek tot meer dan 27%. Vooral kinderen uit gezinnen waar niemand werkt of waar er slechts beperkt wordt gewerkt, zijn er slecht aan toe: 74% van die kinderen zitten onder de armoederisicodrempel. Meer dan de helft van de kinderen (53%) die opgroeien in een niet-EU-gezin of een laagopgeleid gezin leeft onder de armoedegrens. Dat is ook het geval voor één op vier kinderen die opgroeien in een één-oudergezin. (cijfers Onderzoekscentrum Ongelijkheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS))

Maatschappelijke participatie

De vergrijzing en toenemende armoede zullen speciale aandacht vragen voor maatschappelijke integratie en participatie. Volgens de Vlaamse Armoedemonitor 2013 participeren ouderen en gepensioneerden, werklozen, alleenstaanden, samenwonenden zonder kinderen, laaggeschoolden en personen uit de laagste inkomensgroepen momenteel beduidend minder aan cultuur, sport en verenigingsleven.

Druk op (publieke) ruimte

De te verwachten bevolkingsgroei zal leiden tot toename van verstedelijkte gebieden. De verwachte migratie zal in eerste instantie de druk in de grootsteden verhogen, omdat (groot)steden – en dan voornamelijk de armere wijken – een belangrijke aantrekkingspool zijn voor economisch zwakkere bevolkingsgroepen³. Deze verhoogde druk zal iedereen dwingen om anders (meer efficiënt) met ruimte om te springen (zie ook TRANSITIEGEBIED 3).

³ Europese Commissie, The world in 2025

4/ MEGA-ONTWIKKELING 2: Versnelde technologische ontwikkelingen

Technologische verandering is sinds het begin van de 20ste eeuw exponentieel toegenomen. Verwacht wordt dat ook in de toekomst technologische vooruitgang zal gestuurd blijven worden door enerzijds het zoeken naar oplossingen voor (mondiale) maatschappelijke uitdagingen en anderzijds economische motieven. De snel toenemende onderzoekscapaciteit en stijgende welvaart in ontwikkelende landen zal bovendien de mondiale innovatiecapaciteit gevoelig doen aangroeien (VRWI).

De digitale samenleving

De technologische verandering met de meest verreikende impact op maatschappelijke vlak in de laatste decennia is de digitale (r)evolutie. Ontwikkelingen op gebied van ICT en specifiek de opkomst van web 2.0 hebben een groeiende impact gehad op zo goed als alle facetten van het dagelijks leven (creatieprocessen, arbeidsorganisatie, communicatie, vrije tijd, zich verenigen, leren...) en verwacht wordt dat deze impact nog verder zal toenemen (zie ook TRANSITIEGEBIEDEN 1, 2, 3, 5 en 6). Het internet is al lang niet meer enkel een enorme bron van informatie (die passief wordt geconsumeerd), maar is ondertussen verworpen tot een instrument dat door een groeiende groep in de maatschappij gebruikt wordt bij het vormgeven van de eigen identiteit (de virtuele identiteit als verlengstuk van de reële). **Digitale geletterdheid** (het kunnen werken met digitale apparatuur en effectief kunnen gebruiken van digitale media) wordt een steeds belangrijkere vereiste om te kunnen functioneren in de maatschappij, en dit doorheen alle lagen en leeftijdsgroepen van de bevolking. Het gaat hierbij niet zozeer om het bezitten van een computer of internetverbinding, maar om het kunnen omgaan met de nieuwe digitale mogelijkheden (vb. nieuwe digitale apparatuur zal toelaten dat ouderen langer zelfstandig kunnen thuis wonen en vanop afstand verzorging kunnen krijgen/gemonitord worden, maar dit vereist een bepaalde digitale geletterdheid).

Technologische vooruitgang: vriend of vijand?

Nieuwe technologische ontwikkelingen – of ze nu als antwoord op maatschappelijke uitdagingen of voor commerciële doeleinden zijn ontwikkeld – hebben soms onvoorziene maar belangrijke gevolgen in de maatschappij (bvb. de promotie van biobrandstoffen die als katalysator gewerkt heeft voor voedselrellen in verschillende landen). De toenemende complexiteit en interactie van systemen maakt het **verstrekken van rechtlijnige en transparante informatie over én de grote maatschappelijke uitdagingen én de impact van nieuwe technologische ontwikkelingen een grote uitdaging** (ShiftN, 2013). Het ontbreken van dergelijke informatie werkt onverschilligheid en immobiliteit bij de brede bevolking in de hand om écht de grote maatschappelijke uitdagingen aan te pakken door innovatie, ondanks de bestaande technologische mogelijkheden.

Hybridisering en stijgend belang van sociale en niet-technologische innovatie

Het zoeken naar antwoorden op zowel de grote maatschappelijke uitdagingen (klimaatverandering, armoedebestrijding,...) als het behouden van de concurrentiekracht wordt complexer en vraagt steeds meer een grensoverschrijdende aanpak, niet enkel geografisch. De complexiteit van de uitdagingen vraagt steeds meer én zeer gespecialiseerde kennis én een 'systemische' aanpak die de grenzen van traditionele wetenschaps- en technologiedomeinen overschrijdt (hybridisering). Bovendien wordt de rol van sociale en humane wetenschappen (nog) belangrijker in de toekomst, zowel om technologisch/wetenschappelijke kennis aan te vullen als om nieuwe inzichten op te bouwen rond de complexe maatschappelijke uitdagingen zoals armoedebestrijding en social inclusie. Niet-technologische en sociale innovatie zal aan belang winnen met het oog op verbetering van de gebruiksvriendelijkheid van nieuwe producten en diensten, integratie van verschillende applicaties,... (user centered innovation, service design). Dit betekent dat het **vermogen tot creatief denken en het leggen van disciplineoverschrijdende verbanden** (los van bestaande structuren die mogelijk belemmerend werken) aan economische en maatschappelijke waarde zal winnen.

5/ MEGA-ONTWIKKELING 3: Welvaartstelsel onder druk

Vergrijzing en gezondheidszorg

De gezondheidsuitgaven kennen een sterke stijging in België. In de gezondheidsuitgaven neemt de groep 60+ een disproportioneel aandeel op. Een belangrijke vraag naar de toekomst toe is dan ook wat de weerslag is van de vergrijzing (zie MEGA-ONTWIKKELING 1) op deze evolutie van de gezondheidsuitgaven? Uitgaven in de gezondheidszorg zullen vooral sterk beïnvloed worden wanneer de langere levensduur gepaard gaat met meer jaren in slechte gezondheid. Om de gezondheidszorg betaalbaar te houden, wordt het daarom belangrijk dat gezondheidsproblemen zich steeds op latere leeftijd kunnen stellen. Vooruitgang van de geneeskunde en ouderenzorg zal hiertoe bijdragen, maar ook **preventie en sensibilisering rond gezond leven** zullen hier een belangrijke rol spelen.

Op te merken valt dat de oorzaak voor de stijging van de gezondheidsuitgaven niet louter bij de vergrijzing aan zich ligt, maar momenteel ook door andere factoren in de hand wordt gewerkt. Er is sprake van een "maatschappelijk" of "**generatie-effect**" met invloed op de consumptie van verzorging naar de toekomst toe: de ganse bevolking maakt vaker gebruik van verzorging, de zorgverleners hebben meer verstrekkingen per patiënt en schrijven meer geneesmiddelen voor. De generaties die voortaan vergevorderde leeftijden bereiken zijn generaties die het gewoon zijn om vaak een beroep te doen op verzorging. Ook hier zal naar de toekomst toe een belangrijke rol zijn weggelegd voor preventie en sensibilisering.

Vergrijzing en pensioenen

De stijgende levensverwachting en het toenemend aantal ouderen in verhouding tot de jongere bevolking vormen een enorme uitdaging voor de leefbaarheid van het bestaande pensioenstelsel. Om de financiële leefbaarheid van de toekomstige pensioenen te waarborgen, wordt door de overheid momenteel vooral ingezet op twee sporen:

- ▶ het geleidelijk **optrekken van de pensioengerechtigde leeftijd** (naar analogie met verschillende andere Europese landen).
- ▶ aansturen op een algemene **stijging van de werkzaamheidsgraad**.

Vooral voor wat betreft de werkzaamheidsgraad scoren België en Vlaanderen momenteel ondermaats in vergelijking met andere Europese landen. Vanaf de leeftijd van 50 jaar neemt de werkzaamheidsgraad gevoelig af in België, terwijl ze in de leeftijdsgroep 24-49 hoger ligt dan het EU-gemiddelde (Steunpunt WSE). Vaak wordt bij deze cijfers aangehaald dat de steeds maar toenemende druk om productiviteitswinsten te realiseren, maakt dat mensen na 50 uitgeblust zijn en daarom de werkzaamheidsgraad na die leeftijd sterk terugvalt. Uiteraard is dit slechts een zeer partieel beeld van de situatie. Wel is duidelijk dat deze evolutie naar de toekomst toe zal moeten gekeerd worden om het pensioenstelsel betaalbaar te houden. Dat betekent voor de toekomst dat langer werken steeds meer aan de orde zal zijn. Daarmee gepaard zal ook nagedacht (moeten) worden over andere manieren van werken, andere invulling van loopbanen en jobs,...

Overheid in besparingsmodus

Los van de bovenvermelde uitdagingen voor de overheid rond de algemene betaalbaarheid van de gezondheidszorg en pensioenen, zal de overheid zelf ook geconfronteerd worden met een directe stijgende kost naar aanleiding van de vergrijzing bij de overheid zelf. In 2012 spendeerde België reeds 12,3 miljard euro aan ambtenarenpensioenen (cfr. Vergrijzingsrapport Planbureau) en het Planbureau schat dat de kosten voor de ambtenarenpensioenen met bijna 50% zal toenemen tegen 2040. Deze stijgende pensioenkosten zorgen op kortere termijn in eerste instantie op lokaal niveau voor een enorme druk op de financiën. Als gevolg hiervan worden besparingen verwacht op lokaal niveau. Deze zullen de dienstverlening beïnvloeden. **Discussies omtrent de kerntaken van een overheid** worden momenteel volop gevoerd. De budgettaire krapte op (lokaal) overheidsniveau zullen een belangrijke impact hebben op de verhouding overheid-markt-middenveld (zie TRANSITIEGEBIED 4).

Hoewel er tot op vandaag nog steeds onduidelijkheid (en discussie) bestaat over de specifieke lange termijn effecten, is er een steeds breder gedragen overtuiging dat menselijke activiteit een zware en bijna uitsluitend negatieve impact heeft op ons ecologisch systeem. Anders dan bij de andere megatrends, is de wijziging van ons ecologisch systeem een globaal en voor velen een abstract gegeven dat niet kan gerelateerd worden aan plaats of aard van de oorzaak. Maatregelen om de klimaatverandering (structureel) te keren komen slechts zeer moeilijk tot stand, ondanks de urgentie waar men steeds breder van overtuigd is. Dit komt enerzijds door politieke, economische en andere belangen die meespelen en anderzijds door de verschillende grootteorde van impact naar gelang de geografische ligging (wie wordt het meest geconfronteerd met overstromingen, droogte,... als gevolg van de klimaatverandering?). Ook de lange tijdshorizon van de effecten werkt immobiliteit in de hand.

- ▶ Verandering in ons ecologisch systeem heeft op zijn beurt een impact op twee andere megatrends:
- ▶ verwacht wordt dat het belangrijke demografische veranderingen zal teweegbrengen door migratie omwille van klimatologische redenen (MEGA-ONTWIKKELING 1);
- ▶ het zal wereldwijd richting geven aan (technologische) innovatie om klimaateffecten te drukken (cfr. VRWI toekomstverkenning 2013) (MEGA-ONTWIKKELING 2).

Nood aan (drastisch) andere productie- en consumptiepatronen

De huidige productie- en consumptiepatronen in grote delen van de (Westerse) wereld overstijgen (ver) de beschikbare biocapaciteit van de aarde. Maar de vraag naar materiële welvaart blijft wereldwijd nog toenemen, zowel in de ontwikkelende economieën als in ontwikkelde economieën waar technologische vooruitgang nieuwe consumptie creëert. De grootschaligheid en globalisering van vele huidige productiewaardeketens legt een enorme druk op het ecologische systeem. Er is een grote nood aan het herdenken en herconfigureren van productie- en consumptiepatronen. In een goedwerkende markt zou het prijsmechanisme een belangrijk instrument zijn om dit te sturen. Maar dit gaat (voorlopig) niet op voor ecologie: de ecologische kostprijs die gekoppeld is aan productie en consumptie is momenteel grotendeels afwezig in het huidige economische prijszettingssysteem. De eindigheid van de ecologische draagkracht van de aarde wordt momenteel nagenoeg volledig ontkend in elk marktregulerend systeem. Ook op macro-economisch vlak blijft de standaard voor het meten van economische vooruitgang het bruto nationaal product (BNP), een maatstaf die noch de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, noch de kwaliteit van de groei, noch de verdeling van de voordelen ervan weet te vatten (Lietaer, 2012). Dit terwijl er grote behoefte is aan een wereldbeeld dat het bestaan van grenzen aan de natuurlijke hulpbronnen erkent (Peeters en Gehre, 2011).

Er is **nood aan instrumenten die een breed mobiliserend effect hebben** om productie- en consumptiepatronen (structureel) te hertekenen. Overheidsingrijpen die sturing geven aan zowel producenten als consumenten speelt een belangrijke rol. Hierbij wordt momenteel vooral gekozen voor een 'efficiëntiestrategie' (via regelgevend kader en fiscale/financiële stimuli - vb. innovatie in groene technologie extra ondersteunen, fiscale stimuli om te investeren in energie-efficiënte woningen). In deze strategie wordt verduurzaming verengd tot 'een maximum aan productie realiseren met een zo efficiënt mogelijk gebruik van natuurlijke hulpbronnen'. Deze strategie is sterk technologiegedreven en veroorzaakt veelal weinig tot geen aantasting van de materiële welstand van consumenten (Peeters en Gehre, 2011). Via deze strategie worden weliswaar belangrijke stappen gezet richting verduurzaming, maar ze stuurt niet aan tot echt drastische ingrepen in ons consumptiegedrag. Om echt tot een paradigmawissel te komen, is er meer nood aan experiment met alternatieve modellen van consumptie (cfr. 'delen is het nieuwe hebben', consu-minderen, eerlijke handel) én hierover breed communiceren (sensibiliseren). Ecologische efficiëntie staat hierbij niet zozeer centraal, wel een kritische blik op ons consumptiegedrag, rechtvaardigheid en solidariteit.

Integraal werken aan globale problemen

De klimaatverandering is een globaal probleem dat oplossingen vraagt op vele verschillende niveaus: internationaal, nationaal, lokaal, collectief én individueel. Niet alleen overheden en grote bedrijven moeten hun verantwoordelijkheid nemen. Ook de levensstijl van miljoenen mensen heeft een impact op ons klimaat. Wonen, eten, mobiliteit en recreatie zijn verantwoordelijk voor 70% van de milieu-impact van onze productie en consumptie (Climate Challenge). De 'ver-van-mijn-bed-klimaatverandering' moet vertaald worden in concrete acties die burgers breed aanspreken én hen overtuigen van de impact. Het is hierbij belangrijk dat kiezen voor een duurzame levensstijl gemakkelijk is, aangemoedigd wordt en de sociale norm gaat uitmaken. Jones & De Meyere spreken van het model van de 4 E's (Terra Reversa):

- ▶ **Enable:** ervoor zorgen dat het kiezen voor een duurzame optie mogelijk is. Dat betekent dat er een aanbod is van toegankelijke, betaalbare en aantrekkelijke duurzame alternatieven.
- ▶ **Encourage:** het nemen van die duurzame keuze moet aangemoedigd worden.
- ▶ **Exemplify:** overheden en bedrijven hebben een belangrijke voorbeeldfunctie. Zij moeten consequent kiezen voor de duurzame keuze om aan te tonen dat het mogelijk is. Zo buigen ze de publieke opinie om in een duurzame richting.
- ▶ **Engage:** de duurzame keuze moet de standaard en de sociale norm worden net zoals het al lang niet meer sociaal aanvaard is om te roken op de trein en in openbare gebouwen.

Om te komen tot een effectieve aanpak van dergelijk complex probleem als klimaatverandering, is m.a.w. een integrale aanpak noodzakelijk dat inzet op verandering op verschillende niveaus:

- ▶ verandering van individuele overtuiging
- ▶ verandering van individueel gedrag
- ▶ verandering van structuren
- ▶ verandering van het wereldbeeld binnen de samenleving

De **rol van 'leren'** kan in deze context niet onderschat worden. De vraag dringt zich hierbij op welk soort leren de transitie naar een duurzame maatschappij nodig heeft (cfr. TRANSITIEGEBIED 2). Het is duidelijk dat enkel leren OVER duurzame ontwikkeling tekortschiet.

Van ecologische verduurzaming naar duurzaam samenleven

In het discours rond duurzame ontwikkeling was de aandacht (en ook overheidssturing – via regulering en incentives) de laatste jaren grotendeels gericht op de wisselwerking ecologie/economie. De sociale dimensie van duurzame ontwikkeling is hierdoor tot op heden altijd onderbelicht gebleven. Maar teruggrijpend naar de definitie van duurzame ontwikkeling uit het Brundtland-rapport (1987) - wereldwijd de meest gezaghebbende definitie van duurzame ontwikkeling in het kader van politiek en beleid – lezen we dat *"een duurzame ontwikkeling een ontwikkeling is die tegemoet komt aan de behoeften van het heden zonder de behoeftevoorziening van de komende generaties in het gedrang te brengen. Er liggen twee gedachten aan de grondslag: het concept 'behoeften', in het bijzonder de basisbehoeften van de armen van de wereld die prioriteit moeten krijgen; en de notie van grenzen door de huidige stand van de technologie en de sociale organisatie aan de mogelijkheid van het milieu om aan de huidige en toekomstige behoeften te voldoen."* Deze definitie benadrukt niet enkel het belang van respect voor de ecologische draagkracht van de aarde, maar evenzeer de noodzakelijkheid van sociale rechtvaardigheid op mondiaal vlak, en dit zowel intragenerationeel (tussen Noord en Zuid, arm en rijk) als intergenerationeel (tussen huidige en toekomstige generaties).

De uitdagingen die MEGA-ONTWIKKELING 1 (demografische veranderingen) met zich meebrengt in combinatie met een economisch en financieel systeem dat steeds duidelijker structureel tekortschiet om ongelijkheid en armoede uit de wereld te helpen, zal ervoor zorgen dat **uitdieping van de sociale dimensie van duurzame ontwikkeling** in de toekomst steeds hoger op de politieke agenda zal komen te staan én ook de innovatie-agenda zal beïnvloeden (cfr. MEGA-ONTWIKKELING 2).

DEEL 3 Transitiegebieden

1/ Inleiding

Nadat we in vorig onderdeel de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen hebben geïdentificeerd, zoomen we nu in op de werkvelden zelf. Vanuit de kennis van de werkvelden (zie deel 1, Scan werkvelden) en vanuit de kennis van de context waarin de werkvelden (moeten) opereren (zie deel 2, Mega-ontwikkelingen), definiëren we transitiegebieden. Transitiegebieden zijn domeinen die relevant zijn voor de werkvelden en die aan verandering onderhevig zijn. Door veranderingen binnen de transitiegebieden ontstaan kansen en bedreigingen voor de werkvelden. Deze kansen en bedreigingen kunnen zich situeren op verschillende niveaus (zie scan werkvelden: de nagestreefde doelen, de doelgroepen, de inhoud, de vorm en/of organisatie).

De bepaling van de transitiegebieden kwam tot stand na inzage in literatuur, intens overleg met medewerkers van Socius, de Ambrassade en het Forum voor Amauteurkunsten, interviews met Kaat Peeters, Hugo de Vos en Guy Redig en werkvergaderingen met stakeholders uit de werkvelden.

Zes transitiegebieden werden bepaald:

1. Verenigen en participeren
2. Leren
3. Ruimte
4. De veranderende relaties tussen middenveld, overheid, profit en burgers
5. (Vrije) Tijd
6. Samen-leven

Wat volgt is de beschrijving van elk transitiegebied afzonderlijk. Per transitiegebied sommen we de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen op die een impact kunnen hebben op het transitiegebied in kwestie. Daarna volgt een korte bespreking van recente tendensen binnen het transitiegebied. Ter staving van de bespreking nemen we enkele exemplarische voorbeelden op (aangeduid als 'signalen'). We sluiten af met een beknopte literatuurlijst.

Omdat doorlopende teksten weinig werkbaar zijn, bieden we ook een tool aan dat een overzicht biedt van de zes transitiegebieden. De belangrijkste inzichten van elk transitiegebied zijn in deze tool afgezet tegen de inzichten uit de scan van de werkvelden. Op die manier vormen deze documenten (online beschikbaar in Exclformaat) een handig werkinstrument om te gebruiken bij beleidsplanning en visieontwikkeling. Organisaties kunnen aan de slag met deze tool om beleidskeuzes scherp te stellen, verhoudingen t.o.v. bepaalde ontwikkelingen te bepalen of als generator voor nieuwe ideeën.

2.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op VERENIGEN & PARTICIPEREN

Veranderingen in de bevolkingsstructuur (vergrijzing, migratie, meer éénoudergezinnen) zullen een impact hebben op de manier waarop mensen zich gaan verenigen en participeren. Culturele verscheidenheid zal bijdragen tot verscheidenheid in zich verenigen en participeren (verscheidenheid naar inhoud en vorm). Maar ook fysieke en/of financiële beperkingen bij een groeiende groep in onze maatschappij zullen vragen oproepen naar andere inhouden (thema's die dichter bij de leefwereld passen) en andere vormen van zich verenigen en participeren.

Innovaties in het domein van **digitalisering en sociale media** verruimen/veranderen de mogelijkheden van mensen om zich te verenigen en te participeren (zich online verenigen, verandering in geografische reikwijdte van zich verenigen,...). Beperkingen in tijd en ruimte om zich te verenigen en te participeren, vervagen maar worden mogelijk vervangen door andere beperkingen (toegang tot internet, digitale geletterdheid). De innovaties veranderen eveneens de mogelijkheden waarop mensen kunnen betrokken worden (participatie) (bvb deelnemers betrekken via online discussieplatforms).

Elk van de vier megatrends zullen **nieuwe thema's** met zich meebrengen waarrond men zich zal gaan verenigen. Voorbeelden van dergelijke thema's zijn het omgaan met een stijgend aantal mensen met ouderdomsziekten in de maatschappij, deelnemers informeren over de voor- en nadelen van nieuwe en complexe technologische ontwikkelingen (biotechnologie en voeding, nieuwe ontwikkelingen in de medische zorg,...), wederzijdse kennismaking tussen verschillende culturen, een meer duurzame levensstijl nastreven, ...

De beschikbaarheid van individuen om zich te verenigen en te participeren zal wijzigen onder invloed van **arbeidsmarktevoluties** (stijging van de pensioenleeftijd, flexibilisering van de arbeidstijd).

Politieke participatie verschuift van geïnstitutionaliseerde vormen van participatie naar **subpolitiek** (het vormgeven van de samenleving van onderuit) en **onconventionele acties** (boycots, petities,...), hierbij geholpen door innovaties rond sociale media.

De kwaliteitseisen en verwachtingen die participanten stellen aan verenigingen verstrengen onder invloed van **consumptiegedrag dat steeds meer gestuurd wordt vanuit de individuele ervaringwereld**.

De toenemende **eisen vanuit de overheid naar verdere professionalisering** van het verenigingsleven in combinatie met het uitgebreide regelgevende kader, verhogen de drempels voor vrijwilligers om zich actief te engageren in verenigingen.

Het aangaan van multidisciplinaire en innovatieve (internationale) samenwerkingen zal nieuwe vormen van verenigen doen ontstaan.

2.2 Bespreking en reflectie

Transitiegebied 1 bespreekt enerzijds het verenigen. Het gaat om de wijze waarop individuen elkaar ontmoeten, zich met elkaar verbinden en hoe groepsvorming tot stand komt. Anderzijds komt participeren aan bod. Met participeren doelen we op de verschillende aspecten van deelnemen: van een receptieve benadering tot een actieve betrokkenheid. Onder dit laatste valt ook het vrijwilligerswerk en de actieve kunstbeoefening.

Pessimistische berichten

Het discours over evoluties binnen verenigen en participeren is vaak pessimistisch van aard. Het idee leeft dat engagement, vrijwillige inzet en deelname aan het maatschappelijke leven afneemt. Het individu zou vandaag de

dag niet meer geïnteresseerd zijn in het gemeenschappelijke belang maar voornamelijk gedreven worden door eigenbelang en hedonistische keuzes. Ondanks deze duidelijke boodschap vinden onderzoekers weinig aanwijzingen voor een terugval in het verenigingsleven en participatie. Integendeel, onderzoekers spreken eerder over een transformatie in de manier waarop we verenigen en participeren (Hustinx, 2009; Dekker & Hooghe, 2003).

Welke transformaties op vlak van verenigen en participeren stellen we dan vast? Alvorens door te nemen wat de concrete transformaties inhouden (zie hieronder), willen we ook de krachten achter deze transformaties bespreken. Paul Schnabel (2004) duidt vijf krachten aan, de vijf i's, die bepalend zijn voor sociaal-culturele ontwikkelingen: individualisering, informalisering, intensivering, internationalisering en informatisering. Individualisering verwijst naar de verminderde betekenis van traditionele afhankelijkheden; informalisering naar informele en lossere manieren van groeperen; intensivering naar de toenemende betekenis van beleving, internationalisering naar de schaalvergroting op wereldniveau en informatisering naar het belang van informatie (al dan niet via nieuwe technologieën) (zie ook van den Broek, 2010). We bespreken in hoofdzaak de meest gecontesteerde kracht die verantwoordelijk is voor de dynamiek en de verandering binnen het verenigen en participeren: de individualisering. De andere krachten komen verder nog aan bod, zowel hieronder als binnen andere transitiegebieden.

Individualisering

Individualisering wordt vaak geïnterpreteerd als zou het individu enkel zijn/haar persoonlijk belang nastreven zonder rekening te houden met het gemeenschappelijk goed. De betekenis van individualisering is echter veel genuanceerder. Het betreft de tanende invloed (o.a. door de algemene stijging van de welvaart en levensstandaarden) van traditionele opvattingen, gedragspatronen, structuren en sociale verbanden. In plaats van terug te vallen op deze zekerheden handelt het individu steeds meer onafhankelijk en vanuit zichzelf. Individuen hebben meer speelruimte en maatschappelijke velden werken volgens hun eigen logica's los van traditionele, religieuze of ideologische denkkaders en structuren. In plaats van traditionele zingevingskaders wordt de individuele ervaringswereld het nieuwe referentie- en zingevingskader waarbinnen keuzes gemaakt worden (Hustinx, 2009). Kortom, het IK kiest op authentieke wijze steeds meer hoe het eigen leven ingericht wordt los van wat binnen bijvoorbeeld kerk, gezin of op de arbeidsmarkt wordt voorgeschreven.

Een kanttekening bij het authentieke IK

Het verhaal over het individualiseringsproces is niet volledig zonder een belangrijke kanttekening. Is het echt zo dat individuen nu volledig los van allerlei traditionele afhankelijkheden opereren? Empirisch onderzoek naar het individualiseringsproces duidt aan dat een individu nog steeds sterk bepaald wordt door structurele kenmerken zoals bijvoorbeeld opleidingsachtergrond, sociaal-economische positie en beroep. Ondanks dat de invloed van enkele traditionele afhankelijkheden verzwakt is (vb. religie, kostwinnersmodel, meester-leerling verhouding,...), is het dus incorrect te stellen dat we in volle onafhankelijk ons levenspad bewandelen. Ook Mark Elchardus (2009) meent dat traditionele afhankelijkheden minder greep krijgen op individuele levens. Daarnaast stelt hij dat de individuele keuzevrijheid sterk is toegenomen (wat nieuwe onzekerheden en risico's met zich meebrengt). Omdat we meer keuzes moeten maken en tegelijkertijd minder gestuurd worden door traditionele structuren, ontstaat volgens Elchardus de illusie dat we volledig autonoom beslissen.

Naast de traditionele afhankelijkheden die deels nog spelen, ziet Elchardus ook nieuwe vormen van beïnvloeding en sociale controle opkomen. Hij stelt dat sociale controle vandaag plaatsvindt door instanties (massamedia, sociale netwerken, reclame, marketing,...) die ons denken, doen en voelen beïnvloeden...niet vanuit een religie of ideologie zoals weleer maar vanuit de idee dat we hoogstpersoonlijke, authentieke, individuele keuzes aan het maken zijn. Met andere woorden: vandaag vindt sociale controle plaats door instanties die ons doen geloven dat we autonome, authentieke keuzes maken. Meer nog, onze zoektocht naar individuele ervaringen, zelfverwezenlijking, authenticiteit en persoonlijke ontwikkeling wordt gecontroleerd en beïnvloed door instanties die onder meer spelen op het terrein van leefstijlen, smaakvoorkeuren en overtuigingen. Dit inzicht nuanceert het idee van het authentieke IK dat hoogstpersoonlijke keuzes maakt.

Betekenis voor de werkvelden: naar geïndividualiseerd engagement

Het verminderd belang van traditionele structuren is ook voelbaar binnen het sociaal-culturele leven. Een dertigtal jaar geleden was het sociaal-culturele veld grotendeels op levensbeschouwelijke basis onderverdeeld (cf. verzuiling). Momenteel zijn de gevolgen van de ontzuiling (=het fenomeen dat individuen en bestaande structuren in de samenleving minder dan voorheen levensbeschouwelijke lijnen volgen) sterk voelbaar binnen het sociaal-culturele werkveld. De traditionele manier van verenigen en participeren maakte de voorbije jaren plaats voor een manier van verenigen en participeren waarbij keuzes veel minder afgestemd waren op basis van een levensbeschouwelijke achtergrond maar eerder op persoonlijke afwegingen. Concreet betekent het de afname

van eerder hiërarchische, formeel geregelde, ideologisch geïnspireerde vormen van deelname, vrijwilligerswerk en groepsvorming ten voordele van meer geïndividualiseerd engagement. Meer geïndividualiseerd engagement is dus engagement vanuit de individuele leefwereld. Het gaat om individuele noden, ervaringen, problemen en afwegingen die inzet en engagement aansturen.

Wat betekent dit verder voor de werkvelden? Welke transformaties duiken op in de manier waarop we verenigen, deelnemen en vrijwilligerswerk verrichten? We vatten samen aan de hand van de vijf i's:

- ▶ **Individualisering:** Zoals hierboven toegelicht nemen hiërarchische, formeel geregelde, ideologisch geïnspireerde vormen van deelname, vrijwilligerswerk en groepsvorming af ten voordele van meer geïndividualiseerd engagement en horizontale en flexibele organisaties, verbanden en initiatieven. Daarnaast komen nieuwe vormen van sociale controle op: wat media, reclame, sociale netwerken,... vooropstellen als leuk en legitiem kan de keuzes van individuen beïnvloeden. Ook imago, beeldvorming en visuele prikkels bepalen in steeds grotere mate keuzes.
- ▶ **Informalisering:** Meer eigen initiatief van burgers en zelforganisatie (zowel politiek, sociaal en cultureel). Niet zozeer vrijblijvendheid maar wel een bepaalde mate van autonomie staat centraal. Eigen initiatief en zelforganisatie vergemakkelijken door de aanwezigheid van (mobiele) ICT en sociale media.
- ▶ **Intensivering:** Het individu wordt consument van sociaal-culturele praktijken waarbij het individu zich steeds verder als klant opstelt. Hiermee gepaard gaand: meer tijdelijk, vrijblijvend engagement en shopgedrag met individuele ervaringswereld als referentiekader en toetssteen. Er is de groeiende betekenis van de belevingscomponent. Persoonlijke beleving staat centraal maar betekent niet sowieso entertainment of gemakkelijk vermaak. Beleving kan er ook op gericht zijn op betekenis creëren, waarde zoeken, ontplooiing, betrokkenheid of bijdragen tot sociale verandering.
- ▶ **Internationalisering:** De opkomst van nieuwe, eclectische en multidisciplinaire formats, thema's en genres onder invloed van internationale voorbeelden en een post-materialistisch waardepatroon (i.e. waardepatroon waarbij de focus ligt op zelfverwezenlijking, authenticiteit, ontwikkeling, levenskwaliteit, het "goede leven").
- ▶ **Informatisering:** Informatisering hangt zeer sterk samen met de vier bovenstaande ontwikkelingen. ICT, sociale media en (mobiele) digitale toepassingen faciliteren, verruimen en versnellen mogelijkheden voor verenigen en participeren.

2.3 Signalen

B.LINK: online platform dat het vinden van vrijwilligerswerk in de lokale gemeenschap (Boston) faciliteert (www.myblink.org).

LETS: lokaal ruil- en handelssysteem, (reeds ontstaan in 1996) ontstaan op initiatief van burgers (www.letsvlaanderen.be).

Jongeren in de cockpit: Studiedag rond nieuwe cultuurpraktijken en experimenten met cultuurparticipatie van en met jongeren in een stedelijke context <http://www.jes.be/studiedagcultuur/index.php?pagina=Programma.php>.

Pop-up initiatief: Tijdelijke (commerciële) initiatieven, vaak op niet-alledaagse (zelfs verborgen) locaties. De tijdelijkheid van een initiatief wakkert exclusiviteit aan. Deze vorm van exclusiviteit, niet te verwarren met oester- en kaviaarexclusiviteit, straalt originaliteit, bijzonderheid en geheimzinnigheid uit. In tijden van snelle, openbare online-interacties wordt geheimzinnigheid een gegeerd goed.

Participatie: "Feesten organiseer je zelf, niet de oude verantwoordelijk uit het jeugdhuis. En organiseren doe je samen. Een fuif is een jongerencoöperatie." Jelle Henneman in Knack nr 42 over jongeren en uitgaan.

TegenGAS: nieuwe beweging opgericht door jongeren, gegroeid uit een betoging tegen GASboetes. De website geeft informatie en duiding over GASboetes en doet dienst als platform waar burgers en organisaties zich kunnen verenigen tegen GASboetes (www.tegengas.be, zie ook <http://www.demorgen.be/dm/nl/989/Binnenland/article/detail/1730536/2013/10/28/Burger-steeds-vaker-in-beroep-tegen-GAS-boetes.dhtml>).

Self Made: methodiek om met jongeren theater te maken. Het doorbreekt de klassieke relatie regisseur-acteur. Jongeren worden bij alle processen van een theaterproductie betrokken worden en alle beslissingen worden in groep genomen, eventueel met de hulp van een coach.

2.4 Meer weten?

Elchardus, M. (2009). Self-control as social control. The emergence of symbolic society. *Poetics*, 37(2), 146-161.

Dekker, P. & , Hooghe, M. (2003). De Burger-Nachtwaker. Naar een Informalisering van de Politieke Participatie van de Nederlandse en Vlaamse Bevolking. *Sociologische Gids*, 50(2), 156-181.

Hustinx, L. (2009). De individualisering van het vrijwillig engagement. In: Buijs G., Dekker P., Hooghe M. (Eds.), *Civil Society tussen Oud en Nieuw* (pp. 211-225). Amsterdam: Aksant

Lievens, J., & Waeghe, H. (2011). Participatie in Vlaanderen: 1. basisgegevens van de participatiesurvey 2009. Leuven: Acco.

Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport blijkt zestien jaar vooruit. In: P. Schnabel (red.), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 45-90). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

van den Berg, E., van Houwelingen, P., & de Hart, J. (2011). *Informele groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

van den Broek, A. (2010). Toekomstverkenning kunstbeoefening. Een essay over de mogelijke betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor volume, voorkeuren en vormgeving van kunstbeoefening in de vrije tijd. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

3.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op LEREN

Onder invloed van **demografische verschuivingen** (migratie, bevolkingsgroei) wordt het gekende leer- en onderwijssysteem (verder) uitgedaagd. Het huidige onderwijssysteem kent geen sterke sociale mix en werkt ongelijkheid verder in de hand.

De **algemene stijging van de scholingsgraad** bij de bevolking zorgt voor dualisering tussen hoog- en laagopgeleiden.

De exponentiële groei van nieuwe **(digitale) technologieën** zorgt voor nieuwe methoden en tools om te leren (vb. introductie van games in onderwijscontext, online platforms voor informatie-, kennisuitwisseling en discussie,...).

Globalisering, nieuwe technologieën en de toename van (gespecialiseerde en complexe) wetenschappelijke kennis zorgen voor een **informatie-overload**, waarbij de media een belangrijke sturende rol heeft. De noodzaak ontstaat om kritisch te leren omgaan met beschikbare informatie. Het vermogen van kritische reflectie wint aan belang.

Ontwikkelingen op de **arbeidsmarkt** (minder standaardisering, meer flexibiliteit en meer kennisintensieve jobs) vergroten het belang van volgende competenties en vaardigheden: ondernemerschap, creatief denken, zelfstandig werken, levenslange bijscholing.

Grote maatschappelijke uitdagingen zoals armoedebestrijding, de multiculturele samenleving of verduurzaming, vragen niet enkel dat mensen (passief) leren OVER deze uitdagingen, maar ook (actief) leren omgaan met en oplossingen zoeken voor deze uitdagingen. De leeromgeving speelt een zeer belangrijke rol in het uitrollen van transformatieprocessen.

Door het blijvende belang van technologische ontwikkeling voor economische groei én het zoeken naar oplossingen voor wereldwijde uitdagingen, zal het **belang van wetenschap en technologie** in de vorming blijven toenemen. Ook de stijgende invloed van technologie in het dagelijkse leven (door nieuwe ontwikkelingen in ICT, gezondheidszorg, energie-efficiëntie,...) maakt dat digitale geletterdheid en (een minimum aan) technologisch inzicht een noodzakelijke competentie wordt voor deelname in de maatschappij (deelname aan het sociale leven, deelname op de arbeidsmarkt).

De stijgende complexiteit van de maatschappelijke uitdagingen vragen niet enkel in de wetenschappen steeds meer multidisciplinaire samenwerkingen. Ook in het leer- en onderwijssysteem zullen in de toekomst **meer samenwerkingen** worden opgezet om de leerervaring te verbeteren en de maatschappelijke opdracht van het onderwijs beter in te vullen (met bedrijfsleven, sociaal-culturele organisaties, buurtwerkingen,...).

3.2 Bespreking en reflectie

Transitiegebied 2 beschrijft de veranderingen in de manier waarop we leren. We definiëren leren in de breedste betekenis van het woord: het intentioneel of incidenteel verwerven van kennis, vaardigheden en gedrag. Onder invloed van bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen en door de toenemende snelheid en complexiteit van informatie neemt het belang van leren toe en wijzigt de manier waarop we leren.

Evoluties in (denken over) leren

De tijd dat leren als louter schoolse kennisoverdracht met beroepsvoorbereidende functies gezien werd, lijkt al een tijdje achter ons te liggen. Sinds een tiental jaren is de aandacht voor kennisoverdracht geëvolueerd naar denken vanuit competenties, i.e. het ontwikkelen van vaardigheden die je nodig hebt om taken goed uit te

voeren. Ondanks de groeiende aandacht voor meer dan enkel kennis en informatie blijft het dominante discours rond leren er toch nog een van 'economische inzetbaarheid', 'relevantie' en 'nut': iemand leert om naderhand de kennis en competenties in te zetten op de arbeidsmarkt.

Naast het denken over competenties groeit de laatste tien jaar ook de aandacht voor een meer geïntegreerde benadering van leren. Steeds meer wordt leren gezien als een levenslang en levensbreed ontwikkelingsproces: het leren over de levensloop heen. Recent groeit de kritiek op deze benadering. Levenslang leren zou een te sterk aanpassingsdiscours in zich houden. Levenslang leren vertrekt dikwijls vanuit de idee dat individuen zich constant moeten aanpassen aan snelle en nieuwe ontwikkelingen in de samenleving. Levenslang leren betekent vandaag vaak niet meer dan leren omgaan veranderingen in de samenleving met als achterliggend doel de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt te verhogen. Zo groeit de aandacht voor aanpassing en adaptatie. Het nefaste resultaat hiervan betekent dat veranderingen en ontwikkelingen niet meer echt in vraag gesteld worden (Biesta, et al., 2013). In plaats van veranderingen, feitelijkheden en evoluties kritisch in vraag te stellen, wordt geleerd om zich aan te passen en om te gaan met verandering. Naast het feit dat dit sociale uitsluiting in de hand werkt (niet iedereen heeft dezelfde mogelijkheden om met constante verandering om te gaan) beperkt het ook alternatieven en kritische reflecties over veranderingen. Kortom, de kritiek op levenslang leren gaat erover dat individuen zich te modelleren in plaats van te leren denken over veranderingen en alternatieven. Leren denken over veranderingen plaatst volgende vaardigheden voorop: probleemoplossend denken, creativiteit, kritisch en non-conformistisch denken, veerkracht, leren leren, risico nemen, leren samenwerken en ondernemen (Redecker et al., 2011).

De revival van het emancipatorisch leren

Als alternatief op het aanpassingsdiscours van het levenslang leren wordt er op verschillende plekken gezocht naar nieuwe ideeën. Zo denkt men vanuit de Europese Commissie na over alternatieve insteken en is er de 'revival' van het emancipatorisch leren (zie ook Paolo Freire). Het doel van emancipatorisch leren is om maatschappelijke kaders in vraag te stellen en kritische reflectie te stimuleren, gericht op autonomie, verantwoordelijkheidszin (persoonlijk, sociaal, politiek) en empowerment. De werkvelden zijn alvast goed geplaatst om op incidentele of op intentionele manier via het informeel leercircuit het emancipatorisch leren verder uit te bouwen.

Aansluitend bij het emancipatorisch leren is de groeiende aandacht voor het in de werkelijkheid zelf leren. Meestal wordt de OVER de werkelijkheid geleerd zonder in de specifieke context te staan. *Situated learning* (Lave & Wenger, 1991) duidt aan dat leren best plaatsvindt in specifieke contexten. Kennis wordt gepresenteerd binnen een authentieke context, i.e. de plek waar de kennis ontwikkelt en nodig is. Daarnaast gebeurt leren best ook in samenwerking en interactie (zie hieronder).

Samenvattend

In een studie over de toekomst van het leren selecteren Redecker et al. (2011) drie cruciale principes die aanduiden hoe het leren in de komende jaren verder zal evolueren. De drie principes sluiten nauw aan bij de hierboven beschreven ontwikkelingen en bieden een antwoord op een louter instrumentele invulling van het leren. (1) **Personalisering**. Degene die leert staat centraal en werkt vanuit motivatie en engagement, op maat, en via individuele begeleiding en monitoring. Het individu krijgt meer zeggenschap over wat hij/zij leert en gebruikt vaak ICT om daartoe te komen. Het gaat hier louter om leren vanuit motivatie en engagement of vanuit een persoonlijke behoefte en nood. In plaats van aandacht op leerstof en kennis, verschuift de aandacht naar de 'lerende'. (2) **Samenwerking** en sociaal leren. Leren gebeurt veelal via sociale verbanden/contexten (zie ook *situated learning*). Werken in groepsverband is hier maar één aspect van. Leren gebeurt in connectie met de samenleving en via directe interactie met gemeenschappen, met het bedrijfsleven en met andere culturele, sociale of leeftijdsgroepen. Ondermeer via co-creatie (waarbij deelnemers gezamenlijk en in dialoog bijdragen tot een bepaald proces), open ateliers, werkplekken en (fab)labs wordt samenwerking gestimuleerd. (3) **Informalisering**. Het belang van informeel leren, op elk moment en overal, via een combinatie van (digitale) technieken (*blended learning*) groeit. De toename van leermogelijkheden en ervaringen die we in verschillende (arbeids- en andere) contexten opdoen, resulteert in een set van vaardigheden en competenties die niet altijd formeel erkend worden. Een betere erkenning van informeel geleerde vaardigheden en competenties lijkt aan belang te winnen. Daarnaast blijft informeel leren het soort van leren dat niet noodzakelijk economisch gedreven wordt. Informeel leren heeft als voordeel dat het sociale, ecologische, culturele en politieke vraagstukken duidt en stuurt en dat het de maatschappelijke intelligentie bevordert.

Acties die deze drie principes ondersteunen zullen echter voldoende moeten rekening houden met het feit dat leerinstellingen (zowel in het formele onderwijssysteem als in het informele leercircuit) momenteel slecht slagen

in het verbeteren van de sociale positie van kwetsbare groepen. Ondanks dat leren en educatie gelijkheid zouden moeten bevorderen, reproduceren leerinstellingen de bestaande sociale ongelijkheid in plaats van ze op te heffen (denk bijvoorbeeld aan het watervalsysteem van het Belgisch onderwijssysteem). De reden hiervoor ligt in het feit dat de uitwerking van het leren nog steeds teveel plaatsvindt vanuit het denken en doen van maatschappelijk dominante groepen. De drie bovenstaande principes uitwerken met aandacht voor niet-dominante groepen blijft ook in de toekomst de belangrijke uitdaging.

3.3 Signalen

Oscaronline: online portfoliosysteem waarbij competenties verworven binnen het sociaal-cultureel werk verwoord, gedeeld en uitgereikt worden (www.oscaronline.be).

Sudbury onderwijs: kinderen en jongeren volgen democratisch en zelfsturend onderwijs. In Sudbury scholen ligt de nadruk op de ontplooiing persoonlijke interesses en verantwoordelijkheid voor zichzelf, anderen en omgeving (www.sudbury.be).

Maatschappelijke stage: leren in een context. De maatschappelijke stage is een verplichte stage in de vorm van onbetaald vrijwilligerswerk voor leerlingen uit de middelbare school in Nederland (<http://www.maatschappelijkstage.nl/>).

3.4 Meer weten?

Prof. Dr. Robinson over veranderende leerpradigma's: <https://www.youtube.com/watch?v=zDZFcDGpL4U>
Redecker, C., Leis, M., Leendertse, M., Punie, Y., Gijsbers, G., Kirschner, P., Stoyanov, S. & Hoogveld, B. (2011). *The Future of Learning: Preparing for Change*. Brussels: JRC European Commission.

Dhert, S., Hermans, K., Smits, B. & Wouters, R. (2013). *Leren uit de toekomst. Aan de slag met scenario's in het onderwijs*. Tiel: Lannoo Campus.

Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Biesta, G., De Bie, M. & Wildemeersch, D. (2014). *Civic Learning, Democratic Citizenship and the Public Sphere*. Dordrecht: Springer. (forthcoming)

Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated Learning. Legitimate peripheral participation*. Cambridge: University of Cambridge Press.

Halverson, A. C. (2009). *Rethinking education in the age of technology*. New York: Teachers College Press.

Joke Vandenabeele en Danny Wildemeersch over sociaal leren:
<https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/304821/1/artDevelop+2010+04.pdf>

OECD (2012). *Connected Minds. Technology and Today's Learners*. Educational research and Innovation. OECD Publishing.

4/ TRANSITIEGEBIED 3: Ruimte

4.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op RUIMTE

Door de verwachte **bevolkingsgroei** zal er nood zijn aan capaciteitsuitbreiding van infrastructuur (huisvesting, mobiliteit, infrastructuur voor dienstverlening (zorg, onderwijs,...), waardoor de druk op de fysieke ruimte groter zal worden. **Migratie, vergrijzing** en de verwachte **gezinsverdunning** (=het ontstaan van kleinere gezinnen door het groter aantal alleenstaanden (vaak ook ouderen), echtscheidingen, dalend aantal kinderen per gezin), zullen ook leiden tot een ander soort ruimtegebruik (vb specifieke woon-zorgzones voor 80+). Al deze demografische veranderingen zullen aanzetten tot een meer efficiënt en/of meer innovatief gebruik van de beschikbare ruimte.

De druk op de fysieke ruimte (met de erbij horende mobiliteitsproblemen) in combinatie met het groeiende belang van multidisciplinaire samenwerkingen (o.a. in de wetenschap en economie), zullen verdere **concentratie en verweving van verschillende functies** op bepaalde locaties in de hand werken (vb onderwijs en economie, toerisme-recreatie en natuurbeheer, sociaal-culturele activiteiten en onderwijs).

Door de bevolkingsgroei en de superdiversiteit van de bevolking claimen steeds grotere aantallen groepen een deel van de ruimte, waaraan ze ook hogere eisen aan **leefkwaliteit** stellen op vlak van woonomgeving, milieu- en lawaaihinder, verkeer,... Dit kan leiden tot meer spanning rond de steeds krappere wordende beschikbare ruimte.

Budgettaire krapte vergroot de **druk** op (lokale) **overheidsfinanciering**. De financiële onzekerheid bij sociaal-culturele organisaties groeit.

Door de verdere **verstedelijking** in Vlaanderen zal de stedelijke ruimte aan belang winnen. De verstedelijking zal enerzijds typische grootstedelijke problemen vergroten. Anderzijds wordt de stad naar de toekomst toe algemeen gezien als de belangrijkste plaats voor experiment rond alternatief ruimtegebruik.

Er is een toenemend bewustzijn voor de noodzaak van een **duurzaam** en **ecologisch** denk- en handelingspatroon bij de invulling en vormgeving van de ruimte.

Technologische ontwikkelingen (ICT) en **globalisering** hebben een virtuele ruimte doen ontstaan, waar ontmoeting en interactie los van tijd en ruimte mogelijk is.

4.2 Bespreking en reflectie

Focus op de fysieke ruimte

Bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen duiden de noodzaak aan van een intelligent en duurzaam ruimtegebruik. We leggen de nadruk op ontwikkelingen binnen de fysieke ruimte omdat dit de plek is die we met anderen delen, waar het samenleven plaatsvindt. We bespreken dus niet zozeer de mentale ruimte (i.e. vrijheid en openheid van geest) en de virtuele ruimte (i.e. de niet-tastbare ruimte die digitaal wordt geproduceerd) ook al zijn deze ruimtes onlosmakelijk met elkaar verbonden. We denken bijvoorbeeld aan het steeds verder verweven raken van de fysieke en de virtuele ruimte (cf. google glasses).

De sociaal-culturele functie van de publieke ruimte

De inrichting, de beschikbaarheid, de toegankelijkheid en de bereikbaarheid van de publieke ruimte spelen een grote rol in de wijze waarop we samenleven. De publieke ruimte is de plek bij uitstek waar circulatie en uitwisseling plaatsvindt. Het is de plaats waar we ontmoeten, waar ook natuur en milieu een rol spelen. Demografische ontwikkelingen wereldwijd (50% van de wereldbevolking woont vandaag in stedelijk gebied) maar ook in ons land (geen klassieke stadsvlucht meer zoals pakweg 25 jaar geleden) zorgen voor hernieuwde

aandacht voor stad en stedelijk gebied. De belangstelling voor de stad als plek waar we wonen, werken, bewegen, ontmoeten en vrije tijd doorbrengen neemt toe. Tegelijkertijd heeft deze evolutie ook een problematische kant: toenemende armoede en werkloosheid, stijgende huizenprijzen, tekort aan scholen en opvang, mobiliteitsproblematieken, ... Daar waar nog een redelijke consensus onder academici, architecten, politici en marketeers bestaat over het belang van de stad, is er geen eensgezindheid over antwoorden op de uitdagingen die de stad en stedelijk gebied aan het samenleven stelt. In ieder geval zien we een steeds groter wordende rol voor de werkvelden in stedelijk gebied om de omgeving vorm te geven. De focus op stad en stedelijk gebied hoeft niet te verbazen: ondanks de recente groei van stedelijke cultuur in landelijk gebied staan de werkvelden sterk in landelijk gebied.

Wat betekent dit nu voor de werkvelden? Het vormgeven van de omgeving en het bevorderen van omgevingskwaliteit (zowel in de stad als in landelijk gebied) betekent meer dan enkel de economische meerwaarde van een gebied verzekeren. Mommaas (2002) waarschuwt voor een te eenzijdig commerciële benadering van de wijze waarop steden zich positioneren. Hij pleit ervoor om stedelijke ruimte ook vanuit gerichte sociaal-culturele doelen uit te werken en niet enkel als plekken waar consumptie of economische waardecreatie mogelijk is. Gezien de maatschappelijke en ecologische uitdagingen, zeker in stedelijke contexten, is er meer dan ooit nood aan sociaal-culturele ontwikkeling, richting en relevantie (Mommaas, 2002). Het zal daarom cruciaal zijn om ook voldoende publieke ruimte in te richten waar niet noodzakelijk/enkel geconsumeerd moet worden. Het evenwicht tussen commerciële, ecologische en sociaal-culturele initiatieven bewaren is van fundamenteel belang. De publieke ruimte krijgt op die manier een sociale, culturele en zelfs een politieke invulling. Daarin ligt voor Stijn Oosterlinck dan ook de uitdaging. Niet zozeer het gebrek aan een gezonde sociale mix in steden vindt hij een tekortkoming, hij is eerder "bevreesd over sociale en politieke segregatie. Mensen moeten toegang hebben tot de samenleving, tot jobs en tot de politieke besluitvorming" (Oosterlinck, 2013). De werkvelden zijn o.a. via lokale gemeenschappen, buurt- en wijkwerking goed geplaatst om de toegang tot de samenleving en de politieke besluitvorming verder te bevorderen.

De semi-publieke en private ruimte

Semi-publieke ruimtes zijn ruimtes of zones die voornamelijk betreden worden door deelnemers, bezoekers, vrijwilligers, werknemers of consumenten (vb. winkelcentra, cultuurcentra, collectieve tuinen,...). Het vormt een soort overgangszone tussen de publieke en private ruimte waar meer beperkingen gelden dan in de publieke ruimte. De toegankelijkheid van en de afstemming op deelnemer/bezoeker/vrijwilliger staan centraal. Toegankelijkheid betekent in deze context meer dan enkel de fysieke bereikbaarheid tot een plek. Naast fysieke toegankelijkheidsaspecten (openingsuren, sleuteldragers, toegankelijkheid voor personen met een beperking, enz.) groeit de aandacht voor de mentale component van toegankelijkheid: afstemming op de leefwereld, gevoelswaarde van een plek,... (zie ook www.ecopolis.be). Naast de publieke ruimte is de semi-publieke ruimte een gemeenschappelijk actieterrein. Recent groeit ook de aandacht en aantrekkelijkheid van ruwe ruimte (vb. leegstand, pop up, industrieel terrein, ...).

Wat de private ruimte betreft beperken we ons in deze bespreking tot het gedeelde gebruik van infrastructuur in de niet-commerciële sfeer. De kost van infrastructuur en de beperkte ruimte om infrastructuur verder te ontwikkelen leiden in toenemende mate tot een visie over een multifunctionele en sectoroverschrijdende inzetbaarheid van infrastructuur (Bohez & Feys, 2012). Onderzoek van Bohez en Feys (2012) naar de ruimtelijke inbedding van de Brede School duidt op het belang van infrastructuur dat samenwerking, afstemming, 'ontschotting' en interactie stimuleert. De studie bespreekt vijf mogelijke, ruimtelijke modellen voor infrastructuur die ook relevant zijn voor de werkvelden (Bohez & Feys, 2012: 92).

1. **Netwerkmiddel:** Iedere partner in zijn eigen infrastructuur, gedeeld gebruik is mogelijk.
2. **Openstellen infrastructuur:** Infrastructuur is het hart van de organisatie en wordt voor allerlei activiteiten opengesteld.
3. **Gemeenschappelijke accommodatie:** Partners richten samen een multifunctioneel gebouw op/in.
4. **Campusmodel:** Partners in elkaars nabijheid op een campus, met verschillende gebouwen en multifunctioneel ruimtegebruik.
5. **Samen-onder-één-dak** (multifunctionele accommodatie): Verschillende partners huizen samen in één gebouw.

Het gaat hier dus om verschillende manieren van het delen van ruimtes (met inbegrip van de voordelen en moeilijkheden die komen kijken bij het delen van ruimtes). Naast private toepassingen zoals hierboven opgesomd heeft de gedeelde ruimte ook een sterk sociale dimensie. Gedeelde ruimte (*shared space*, geïntroduceerd door

Hans Monderman) gaat dan over gebruikers van de publieke ruimte die gedwongen worden rekening te houden met andere gebruikers. Veel voorbeelden zijn te vinden in toepassingen in het verkeer (vb. op Korenmarkt in Gent is er geen afzonderlijke ruimte voor openbaar vervoer, voetgangers en fietsers. Dit zou de verkeersveiligheid verhogen omdat alle weggebruikers meer rekening moeten houden elkaar). Ook in land- en bosbouw vinden we voorbeelden (vb. CSA - Community Supported Agriculture). Naar analogie van deze voorbeelden kunnen de werkvelden nadenken over wat die *shared space* kan betekenen voor verschillende werkingen.

4.3 Signalen

Interboro – Holding Pattern. Een tentoonstelling werd opgebouwd met items die lokale verenigingen nodig hebben. Na de tentoonstelling werden de items overhandigd aan de verenigingen. (<http://www.interboropartners.net/2012/holding-pattern-at-moma-ps1/>)

OPEK. 7 professionele culturele instellingen bouwen hun werking uit vanuit (en in) het Openbaar Entrepot voor de Kunsten. maakt OPEK nieuwe inspirerende verbindingen tussen kunst, publiek en educatie (www.opek.be)

DOK Gent: "Werfplek voor verpozing en creatieve manoeuvres": tijdelijke ontmoetingsplek aan de Gentse Oude Dokken (www.dokgent.be)

Hooverdomestic: Hooverphonic neemt zijn nieuwe plaat op bij fans thuis. (<http://www.hooverphonic.com/be-en/hooverdomestic>)

CSA (community supported agriculture): Landbouw gedragen door een gemeenschap. Als deelnemer kies je voor ecologische landbouw en deel je in de werkingskosten (je betaalt dus niet voor je producten maar deelt mee in de kosten van de boerderij. Je deelt dus het landbouwriscio. Werkt volgens de principes van zelfpluk en groentepakketten. (<http://www.csa-netwerk.be/>)

Stadsgasten Leuven: project in Leuven dat een betaalbaar en boeiend onderdak wil bieden aan kunstenaars, ambachten en creatieve beroepen (www.stadsgasten.be).

Atelier de stad: Vijf stadsprojecten in Brussel, Kortrijk, Hasselt & Genk, Oostende en Gent. De projecten hebben allemaal te maken met wonen, werken, leven in een stad. Om de projecten te realiseren doen de projectorganisatoren samen met Canvas en andere VRT-netten een oproep aan architecten, stadsplanners, ontwerpers, uitvinders en andere creatieve burgers, jong of oud, amateur of professioneel, om hun talent en creativiteit in te zetten voor één van de vijf projecten. Het resultaat is in de loop van 2014 te zien, op locatie en op Canvas (<http://www.canvas.be/artikel/oproep%3A-atelier-de-stad-zoekt-creatief-talent>).

4.4 Meer weten?

Debruyne, L. (2013). Jeugdculturele zones. Work in Progress. In *Krax* . 2(2). p4-7.

Bohez, H. & Feys, S. (2012). In ruimte naar de brede school. Onderzoek naar de ruimtelijke vertaling van een pedagogisch en maatschappelijk concept. Brussel: AGION.

Stijn Oosterlynk (28 februari 2013) in Brussel Nieuws. <https://www.brusselnieuws.be/artikel/gebruik-de-middenklasse-niet-als-buffer>

Lezing Hans Mommaas over de noodzaak van steden met sociale-culturele doelen: http://arch-lokaal.nl/wp-content/uploads/2011/08/projecten_88_lezing_hans_mommaas_city_branding_2002.pdf.

Corijn, E. (2013). *Kan de stad de wereld redden?* Brussel: VUB Press.

Locus (2013). Stroomversnelling. Sociale cohesie in landelijke gemeenten. Locus: Brussel.

Bevers, H., Gelders, D., Martens, M., Raymaekers, P. (reds.). (2011). *Sociaal-culturele verenigingen: Het sociaal kapitaal van de samenleving?* Lannoo Campus.

5/ TRANSITIEGEBIED 4: Veranderende relaties middenveld-overheid-profit sector-burger

5.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op de verhouding tussen MIDDENVELD-OVERHEID-PROFIT SECTOR-BURGER

Een kenmerk van het sterk geïnstitutionaliseerd overheidsapparaat dat we in België kennen, is het **uitgebreid regelgevend kader**. De toenemende complexiteit van de samenleving leidt tot toenemend gevaar voor overregulering en steeds grotere verantwoordingsdruk.

Er is groeiende onzekerheid over de **betalbaarheid** van de verzorgingsstaat zoals we die momenteel kennen. Budgettaire krapte bij de overheid (omwille van de economische crisis en de oplopende kosten van de vergrijzing), leiden tot debat over welke juist de **kerntaken** zijn van de overheid en een verscherpte formulering van beleidsprioriteiten.

Politieke participatie verschuift van geïnstitutionaliseerde vormen van participatie naar **subpolitiek** (het vormgeven aan de samenleving van onderuit) **en onconventionele acties** (boycots, petitie, lidmaatschappen bewegingen,...). Zowel actoren die buiten het politieke systeem staan (belangenorganisaties, drukingsgroepen, onderzoeksinstellingen, bedrijven,...) als individuen geven steeds meer vorm aan politiek (via bvb. burgerinitiatieven, NIMBY-gedrag).

De **superdiverse samenleving stelt uitdagingen** aan de overheid (politiek) en het middenveld om deze zeer complexe groep van individuen juist te vertegenwoordigen en aan alle burgers te appelleren.

Het **klassiek economisch groeiparadigma** wordt steeds breder in vraag gesteld door de huidige financiële, economische en ecologische crisis. Er is groeiende aandacht voor het zoeken naar alternatieve economische modellen.

Zowel binnen de overheid als binnen het middenveld worden steeds **meer managementprincipes** toegepast die komen vanuit de markt (vb. markt-/klantgericht denken, introductie van monitoringsystemen voor opvolging van strategische en operationele acties, evaluatie van activiteiten,...).

Het stimuleren en ondersteunen van **sociale innovatie** door overheden neemt aan belang toe. Er wordt actief beroep gedaan op de creativiteit van burgers, middenveldorganisaties, lokale gemeenschappen en economische actoren om bij te dragen tot het vinden van oplossingen voor sociale uitdagingen en het verhogen van het menselijk welzijn.

De **globalisering** van maatschappelijke, ecologische, economische, ... problemen bemoeilijkt een adequaat lokaal overheidsoptreden. Multi-layered governance wint aan belang, maar er dreigt gevaar voor het ontbreken van duidelijke (politieke) eindverantwoordelijken.

Verdere **vrijmaking van de handel** verhoogt de marktconcurrentie voor het aanbieden van producten en diensten (ook in de sociaal-culturele sfeer).

5.2 Bespreking en reflectie

Transitiegebied 4 bespreekt de wijzigingen in de verhoudingen tussen middenveld, overheden, markt en burger. Het vervagen van duidelijke grenzen tussen deze vier spelers duiden we aan als voornaamste wijziging (zie ook Filip De Rynck). Daar waar eerder iedere speler een meer specifieke positie had in het maatschappelijke veld met relatief duidelijke kenmerken, rollen en functies, is er tegenwoordig meer overlap tussen de kenmerken, rollen en functies van overheden, profit sector, middenveld en burgers. Deze vaststelling vormt het uitgangspunt van deze bespreking.

Middenveld – Overheid

De steeds verdere vermarkting van de *residuele overheidssector* is al jaren aan de gang en zet door. Het betekent dat openbare en gesubsidieerde instellingen moeten steeds meer voldoen aan de managementprincipes en de spelregels die de markt hanteert (Storme, 2009). De overheid stelt zich steeds verder bedrijfsmatig op en werkt volgens de principes van *new public management* waarbij efficiëntie en effectiviteit centraal staan. Dit *new public management* vormt de leidraad voor de uitbouw van de beleids- en beheerscyclus van overheden in tijden van besparingen en budgetkrapte. Het komt erop neer dat de overheid meer volgens de principes van de markt denkt. Naast de positieve gevolgen van deze evolutie rijzen er echter vragen over de impact van overheden om de samenleving gestalte te geven en politieke antwoorden te bieden op maatschappelijke uitdagingen (Schinkel, 2012; Verhoeven, 2008).

Een van de gevolgen van dit *new public management* voor het middenveld is de groeiende verantwoordingsdruk. In ruil voor subsidies moet het middenveld verantwoording afleggen voor zijn prestaties (*accountability*). Voordelen van deze aanpak zijn de aandacht voor kwaliteitszorg, lange termijnplanning en de nadruk op efficiëntie en innovatie (Duyvendak, 2003). De opkomst van *accountability* leidt aan de andere kant ook tot een teveel aan aandacht voor de verantwoording zelf in plaats van voor de uiteindelijke resultaten (Storme, 2009). De verantwoordingsdruk maakt het middenveld dan wel professioneler, het betekent echter ook een meer technische, boekhoudkundige benadering van sociale en culturele praktijken. De focus verschuift namelijk naar de verantwoording van gemakkelijk meetbare resultaten en het functioneren zelf in plaats van naar de verantwoording van specifieke doelen, gemaakte keuzes en te verwachten impact.

Naast de steeds strakkere toepassing van marktprincipes en -technieken is er nog een andere ontwikkeling essentieel in de relatie tussen middenveld en overheid. Kostenbesparingen en financiële moeilijkheden bedreigen subsidiestromen, niet enkel op Vlaams niveau maar ook op regionaal en lokaal niveau. Het middenveld moet zich positioneren t.o.v. een terugtrekkende overheid. We willen benadrukken dat een terugtrekkende overheid deels een financiële betekenis heeft (minder middelen betekenen mogelijk minder subsidies) maar deels ook politiek te interpreteren valt. Het gaat dan over het scherp stellen van en beslissen over bepaalde politieke en maatschappelijke keuzes. De terugtrekkende overheid creëert naast terechte zorgen en risico's ook nieuwe mogelijkheden. Zo liggen er bijvoorbeeld mogelijkheden in de uitbouw van alternatieve productie- en consumptiemodellen (zie hieronder).

Middenveld-Profit sector

Het is geen recent fenomeen maar het zet zich wel door: zowel amateurkunsten, het jeugdwerk en het sociaal-culturele volwassenenwerk voelen de directe concurrentie van het exploderende aanbod aan (online en offline) commerciële initiatieven. De profit sector treedt steeds meer binnen in wat voorheen het exclusieve domein van de werkvelden was. Herpositioneringen en samenwerkingen kunnen antwoorden bieden op de concurrentie van commerciële initiatieven.

Recent groeit de aandacht voor alternatieve productie- en consumptiemodellen. De aandacht voor alternatieve modellen gezien wordt soms geïnterpreteerd als zou de overheid zijn systeemverantwoordelijkheid ontlopen. Nochtans zou een systematische uitbouw van andere productie- en consumptiemodellen stevig alternatief kader kunnen bieden voor de geldende economische modellen.

De werkvelden zijn goed geplaatst om financieel en zakelijk *out of the box* te denken. We denken concreet aan: sociale innovatie (i.e. innovatie en ondernemerschap t.v.v. maatschappelijke uitdagingen), nieuwe muntsystemen, (de heruitvinding van) sponsoring en filantropie, *crowdfunding*, ruilsystemen (ook o.a. know-how via netwerken), delen,... Zeker wat individueel consumptiegedrag betreft duiden analisten op het groeiend belang van delen. Versterkt door de financiële en ecologische crisis en geholpen door sociale media wordt delen (of ook *sharing of collaborative consumption*) gezien als de trend voor de komende 10 jaar. Ondanks de populariteit van delen kunnen we momenteel nog niet spreken van een bestendigd consumptiepatroon: de zekerheid en de symbolisch waarde die bezit genereren zijn momenteel de grootste barrières voor de doorbraak van delen.

Het duurzaam en maatschappelijk verantwoord gebruik maken van en experimenteren met alternatieve economische marktmodellen lijkt een interessante piste om te verkennen.

Middenveld-Burger

Ook de rol van de individuele burger in relatie tot het middenveld is aan verandering onderhevig. Twee tendensen zijn opmerkelijk. Een eerste bespreken we al in transitiegebied 1 'verenigen en participeren'. Het betreft de groei van informele praktijken en het belang van zelforganisatie. In plaats van sociaal-culturele initiatieven binnen bestaande verenigingen te beleven, ontwikkelen individuen op eigen initiatief en in flexibele verbanden activiteiten met een sociaal-cultureel karakter.

Een van de redenen voor de opkomst van informele verbanden is de groei van de hierboven beschreven verantwoordingsdruk maar ook van planlast, overregulatie, prestatiemetingen en "ander bureaucratisch ballast" met als gevolg dat informele initiatieven al snel veel echter, speelser en menselijker ogen (Tonkens & Duyvendak, 2013; Hustinx, 2009).

Ten tweede verandert het fenomeen burgerschap. Men spreekt nu van een derde generatie burgerparticipatie (Verhoeven, 2008). Deze vorm van burgerschap wordt gekenmerkt door initiatief van de burger waar de overheid naderhand op inspeelt. Het gaat er bij deze vorm van burgerparticipatie niet zozeer om hoe de burgers te betrekken bij wat de overheid organiseert maar om de overheid te betrekken bij wat er bij burgers leeft (De Rynck, 2009). De uitdaging bestaat erin om te leren omgaan met burgerparticipatie. Dit geldt niet enkel voor overheden, ook middenveldorganisaties zullen steeds meer een rol krijgen in het detecteren, stimuleren, faciliteren en ondersteunen van sociaal-culturele burgerinitiatieven.

In Nederland verandert burgerschap stilaan van gedaante. Sinds kort duikt de term participatiesamenleving op. In een participatiesamenleving wordt verwacht dat burgers actief deelnemen aan het maatschappelijke leven en verantwoordelijkheid opnemen voor het welzijn en de gezondheid van zichzelf en medeburgers. Op het eerste gezicht lijkt er een link te zijn met burgerschap zoals we het vandaag kennen. Naast vele positieve aspecten zien experts in de opkomst van de participatiesamenleving echter een stelselmatige ontmanteling van de verzorgingsstaat. De terugtrekkende overheid neemt minder sociale taken op en verwacht dat burgers (niet enkel in de zorgsector maar ook in de sociaal-culturele sector) meer verantwoordelijkheid nemen en zich verplicht gaan voelen om (zorg)taken op zich te nemen. Dit wordt door Tonkens en Duyvendak (2013) het 'affectieve burgerschap' genoemd (i.e. het creëren van zorgzame burgers die door affectieve banden in beweging komen). Het gaat hier volgens de auteurs om een soort doorgeschoten burgerschap waarbij de overheid zijn verantwoordelijkheden ontloopt (zie <http://www.socialelvraagstukken.nl/site/2013/05/12/wie-wil-zich-nu-laten-douchen-door-de-buurman/>).

Bovenstaande bespreking maakt duidelijk dat de grenzen tussen de middenveld, overheid, markt en burger vervagen. Meer en meer komen de vier spelers in elkaars vaarwater terecht. Dit leidt, zeker voor het middenveld, tot een identiteitskwestie. Welke soort speler ben ik? Hoe positioneer ik mij tegenover markt-overheid-burger? Hoe stel ik me op tegenover het overheidsbeleid? Hoe positioneer ik mij tegenover ontwikkelingen op de markt? Hoe ga ik om met de behoefte van zelforganisatie van burgers? Stuk voor stuk cruciale vragen wil het middenveld zijn positie in de samenleving behouden en/of versterken.

5.3 Signalen

De opkomst van de **makerscultuur**, **DIY** (*Do It Yourself*) en aandacht voor **ambacht en craftsmanship** (<http://deijverigewijven.blogspot.be/>) (opgelet: naast het zoeken naar alternatieve consumptiepatronen en accumulatiestrategieën, ligt de aantrekking zeker ook in het nieuwe, hippe, visueel aantrekkelijke karakter van de DIY-trend).

www.collaborativeconsumption.com: Online resource voor alles wat delen betreft.

Growfunding: Een nieuwe manier van crowdfunding voor de culturele sector. De proefperiode start op 1 december 2013 (www.growfunding.be).

Transitienetwerk Vlaanderen: Lokale gemeenschappen zetten initiatieven op rond ecologie en duurzaamheid. Naar analogie van de transitions towns in de UK (www.transitie.be).

Fablabs, flexplekken en hubs: Alternatief model voor klassieke manier van produceren, ontwerpen en samenwerken. Het zijn gedeelde werkplaatsen waar makers zich verzamelen (bijvoorbeeld: <http://www.imal.org/en/fablab>).

Conferentie rond **sociale innovatie:** Conferentie in Gent dat creatieve oplossingen zoekt om werkloosheid aan te pakken (<http://www.ghent.diydays.com>).

Antwerpen aan 't woord: verenigt 2000 vrijwilligers en organisaties rond samenwerken in/voor Antwerpen. Ze begeleiden en volgen acties op rond participatie en lokale democratie (www.antwerpenaantwoord.be).

Off the grid. Nederlands documentaire over economische zelforganisatie bij Amerikaanse burgers. <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1262992>

5.4 Meer weten?

<http://www.radio1.be/programmas/de-ochtend/de-rol-van-het-middenveld-de-toekomst>

World Economic Forum (2013). *The Future Role of Civil Society*. Geneva: World Economic Forum
http://www3.weforum.org/docs/WEF_FutureRoleCivilSociety_Report_2013.pdf

De Rynck, F. & Dezeure, K. (2009). Burgerparticipatie in Vlaamse steden. Naar een innoverend participatiebeleid. Brugge: Uitgeverij Vanden Broele.

<http://www.transitiefestival.be/toekomstbeeld>

Storme, A. (2009). Globalisering en neoliberale (sociale) strategieën. Proeve van maatschappelijk referentiekader voor opbouwwerkers. Brussel: Samenlevingsopbouw Brussel.

Schinkel, W. (2012). De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek. Amsterdam: De Bezige Bij.
Tonkens, E. & Duyvendak, J.W. (2012) <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/05/12/wie-wil-zich-nu-laten-douchen-door-de-buurman/>

Hesters, D. (2012). Kunstzaken. Financiële en zakelijke modellen voor de kunsten in Vlaanderen. Brussel: Kwarts.

6/ TRANSITIEGEBIED 5: (Vrije) tijd

6.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op (VRIJE) TIJD

Ondanks de daling van de formele arbeidstijd is er een (subjectief) **gevoel van toenemende drukte** door de verdere inburgering van het tweeverdienersmodel en het exponentieel groeiende aanbod aan activiteiten in de vrije tijd. Ook de globalisering en technologische ontwikkelingen – waardoor er een 24-uurseconomie is ontstaan – draagt bij tot dat gevoel.

Zolang het optrekken van de pensioengerechtigde leeftijd geen gelijke tred houdt met de verlenging van de levensduur, blijft de groep '**niet-arbeidsbevolking**' (met veel vrije tijd) in de maatschappij **aangroeien**.

Evoluties op de arbeidsmarkt (flexibilisering), in onderwijs (levenslang leren, BAMA-hervorming,...) en beleid (optrekken pensioenleeftijd, systemen van tijdskrediet,...) dragen ertoe bij dat de vroegere **lineaire invulling** van tijd tijdens de levensloop van een individu (kindertijd-studeertijd-arbeidstijd-pensioentijd) nu veel **complexer** is geworden (vb jongeren combineren studeren en werken, gepensioneerden verdienen nog bij, werkenden lassen – om uiteenlopende redenen – een 'pauze' in via systemen van tijdskrediet,...).

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en snelheid van technologische ontwikkelingen vragen én bieden meer **flexibiliteit** (snelle aanpassingen aan steeds veranderende situaties), ook in de invulling van activiteiten in de tijd. Thuiswerk verlaagt bvb. de tijdsdruk (want woon-werkverplaatsing wordt uitgespaard) en biedt meer flexibiliteit om taken uit te voeren. Anderzijds vergroten de technologische mogelijkheden ook wel de druk op individuen om altijd bereikbaar te zijn (niet enkel werkgerelateerd, maar ook sociaal).

Diversiteit van arbeidsorganisatie (tijdskrediet, deeltijds werken,...) maakt dat tijd **sterk geïndividualiseerd** is. Dit ondergraaft mogelijk solidariteit, groepsvorming en (langduriger) engagement.

Technologische ontwikkelingen dragen ertoe bij dat we tijd op een andere manier beleven en dat de grenzen tussen verschillende soorten tijd (arbeidstijd/vrije tijd) vervagen.

De betekenis van vrije tijd wordt belangrijker voor de constructie van iemands **identiteit**. Dit verhoogt de druk op individuen om de vrije tijd 'nuttig' te gebruiken. Ook de vrije tijd moet betekenisvol zijn.

Het **vrijetijdsaanbod** is exponentieel gegroeid in de laatste twee decennia. Nieuwe spelers in dit vrijetijdsaanbod – zoals de overheid en marktspeelers – hebben voor het sociaal-culturele werkveld de concurrentie vergroot om de aandacht van individuen in hun vrije tijd.

6.2 Bespreking en reflectie

Het eerste deel van dit transitiegebied spitst zich toe op de wijze waarop we onze tijd invullen en beleven. Het tweede deel van dit transitiegebied beschrijft het veranderende karakter van de vrije tijd en de groeiende vrijetijdsdwang en -ambities.

Over tijdsbesteding en tijdsbeleving

Tijdsbestedingstudies geven een gedetailleerde kijk op onze tijdsindeling: hoeveel uren we slapen, wanneer we werken, hoeveel tijd we besteden aan huishoudelijk werk, zorg en opvoeding, wanneer we tijd hebben voor recreatie en vrije tijd,... De feitelijkheden van deze studies leren ons in eerste instantie meer over hoe individuen hun tijd invullen maar geven ook inzicht in bredere maatschappelijke kwesties en ongelijkheden. Zo blijkt, de nieuwe man ten spijt, dat voltijds werkende vrouwen 5u per week meer huishoudelijk werk verrichten dan voltijds werkende mannen (Glorieux & Vantienhoven, 2009, p. 22). Daarnaast daalde vanaf 1966 de werktijd bij Belgen tussen 19 en 65 jaar.

De daling van de algemene werktijd zegt natuurlijk niets over hoe we tijd beleven. De subjectieve component van tijd vertelt een verhaal van toenemende tijdsdruk en snelheid. Onder invloed van technologische ontwikkelingen worden vandaag veel zaken bijzonder snel en tegelijkertijd uitgevoerd (c.f. in een synchrone tijd gebeuren veel zaken op hetzelfde moment -- in tegenstelling tot een lineaire invulling van tijd waar zaken achter elkaar plaatsvinden). Visuele stimuli, de groeiende snelheid van mediaboodschappen en (mobiele) technologie wakkeren het gevoel aan dat er weinig ruimte is voor *downtime*. Daarmee samenhangend ontstaat de verwachting dat we constant flexibel, snel en efficiënt moeten functioneren. Het gebrek aan *downtime* wordt ondermeer door de sociaal-culturele werkvelden aangekaart: recent ontstaan initiatieven en tegenbewegingen die expliciet verstillend en vertraging als thema uitwerken. De aandacht voor verstillend en vertraging is echter (nog) geen algemeen maatschappelijke trend.

Om enkele zaken scherp te stellen i.v.m. tijdsbeleving doen we beroep op recente cijfers over ervaren tijdsdruk in het algemeen en de ervaren tijdsdruk in de vrije tijd (Lievens & Waage, 2011, p. 254). Van alle Vlamingen tussen 14 en 85 jaar vindt 22% dat ze geen tijd hebben om de dingen te doen die ze moeten doen. 30% heeft het gevoel nooit bijgewerkt te raken. De ervaren tijdsdruk in de vrije tijd is aanzienlijk groter. Bijna 60% heeft het gevoel tijd tekort te komen omdat men zoveel dingen wil doen in de vrije tijd. De helft van de Vlamingen komt in zijn vrije tijd niet toe aan de dingen die hij/zij wil doen.

Over vrije tijd

Tijdsdruk en het gevoel tijd te kort te komen valt dus voornamelijk de vrije tijd te beurt...net de tijd waarvan geacht wordt dat ze "vrij" is. De aanwezigheid van een gigantisch (al dan niet commercieel) vrijetijdsaanbod maakt het kiezen moeilijk. Ook de gezinsagenda geraakt steeds voller. Dit brengt ons bij vrijetijdswang en vrijetijdsstress. In de vrije tijd is de inzet hoog: je bent actief en gezond; lokaal verankerd maar met blik op de wereld; je doet activiteiten met anderen, voor anderen en liefst ook voor je eigen, persoonlijke ontwikkeling; je kiest nu eens voor commercieel/mainstream dan weer voor alternatief, je doet het cultureel, artistiek, sportief en sociaal; je bent online en offline; het moet iets betekenen maar mag ook soms enkel voor de *fun*; ...

De cumulatie van sociale, culturele en sportieve activiteiten is ook feit: Smits, Lievens en Scheerder (2011) beschrijven verschillende vrijetijdsprofielen en vinden aanwijzing voor de stelling van de 'vermenigvuldiging van de tijd' waarbij dat één engagement mobiliseert en activeert en andere engagementen niet uitsluit. Niet vreemd dat deze cumulatie van de vrije tijd in sommige gevallen leidt tot stress, keuzedwang en shop- of zappedrag. Daarnaast zijn de vrijetijdsambities groot. De vrije tijd moet *betekenisvol* ingevuld worden. Vrijetijdskeuzes worden steeds vaker gestuurd door de betekenis die de activiteit heeft voor het individu. Niet iedereen vult op basis van dezelfde criteria zijn/haar vrije tijd in. Wat *betekenisvolle* vrijetijdsbesteding precies inhoudt, varieert sterk naargelang iemands achtergrond of ervaringen. De publieksonderzoeken van de verschillende werkvelden duiden in grote lijnen vier belangrijke motieven aan om deel te nemen aan (aspecten van) het sociaal-culturele leven (zie ook scan werkvelden): ontplooiing, ontspanning, ontmoeting en sociale verandering. We maken hier de kanttekening dat het gaat om motieven van deelnemers aan het bevraagde sociaal-culturele aanbod (= nog steeds voor een groot stuk bestaande uit een blanke middenklasse, zie ook scan werkvelden). Het is in dit verband belangrijk om aan te merken dat sommige groepen in de samenleving een andere kijk hebben op vrijetijdsinvulling, waarbij een betekenisvolle vrije tijd geen kwestie is. Integendeel, andere ervaringen, achtergronden en mogelijkheden kunnen wijzen op een geheel ander idee over wat vrije tijd is of moet inhouden. Meer algemeen duidt Hood (1983, zie ook scan werkvelden) zes criteria die iemands vrijetijdskeuze sturen. (1) Samenzijn met anderen, sociale interactie; (2) iets doen dat de moeite waard is; (3) zich comfortabel voelen in zijn/haar omgeving; (4) uitdaging hebben aan nieuwe ervaringen; (5) mogelijkheden hebben om te leren en (6) actief deelnemen. Deze zes criteria geven een genuanceerder beeld over vrijetijdskeuzes dan de typische tweedeling tussen enerzijds amusement, entertainment, vertier en anderzijds inzet, engagement en ontplooiing en houden ook rekening met een eventuele andere kijk op vrije tijd (bvb criteria 1 en 3).

6.3 Signalen

De eerste **stiltehoevere** is in aanbouw. Bond Zonder Naam bouwt in het West-Vlaamse Damme een plek voor verlangzaming, verstillend en verinnerlijking: <http://www.stiltehoevemetanoia.be>

Stefan Sagmeister over een **alternatieve opdeling van arbeids- en vrije tijd**:
http://www.ted.com/talks/stefan_sagmeister_the_power_of_time_off.html
<http://www.knack.be/nieuws/belgie/binnenkort-geregeld-bij-wet-werken-wanneer-u-wil/article-normal-112852.html>

6.4 Meer weten?

Mommaas, J.T. (2007). Van hot naar her. Een terugblik op 25 jaar vrijetijdstudies. *Vrijetijdstudies*, 25(2), 3-4.

Van Eijck, K., & Mommaas, J.T. (2004). Leisure, Lifestyle, and the New Middle Class. *Leisure sciences*, 26(4), 373-392.

Glorieux, I., & Vantienhoven, T.P. (2009). Gender en tijdsbesteding. Verschillen en evolutie in de tijdsbesteding van Belgische vrouwen en mannen (2005, 1999 en 1966). Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.

Lievens, J., & Waeye, H. (2011). Participatie in Vlaanderen : 1. basisgegevens van de participatiesurvey 2009. Leuven: Acco.

Smits, W., Lievens, J., & Scheerder, J. (2011). Wat staat er op de vrijetijdsagenda? Een typologie van hoe sociale, culturele en sportieve participatie met elkaar samengaan. In J. Lievens & H. Waeye (Eds.), *Participatie in Vlaanderen 2. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2009*. Leuven: Acco Academic.

Meire, J. (2013). Over vrijbuiters en ankertijd: De tijdsbeleving van kinderen onderzocht. Brussel: Kind & Samenleving.

7.1 Enkele maatschappelijke ontwikkelingen met impact op SAMEN-LEVEN

Ouderen van 75+ en dus ook het aantal personen met ouderdomsziekten, beperkte mobiliteit, specifieke zorgnoden,... vormen een **groeïende 'nieuwe' groep** binnen onze samenleving die nieuwe uitdagingen naar integratie toe oproepen.

De migratiestroom wordt steeds complexer. Zowel het aantal landen van waaruit men migreert naar Vlaanderen neemt toe (opkomst van migratie uit Aziatische en Zuid-Amerikaanse landen), als het aantal motieven waarom men migreert (gezinshereniging, studie, asiel, arbeidsmigratie,...). Er is een **groeïende diversiteit in de achtergronden van migranten** op etnisch, taalkundig, cultureel en religieus vlak ('groeïende diversiteit in de diversiteit' of 'superdiversiteit').

De **aanwezigheid** van andere culturen en de uitwisseling van (zeer diverse) niet-westerse culturele inhoud onder invloed van internationale mobiliteit en globalisering zorgen voor **fragmentatie** van het sociale weefsel. Gekende leef- en waardepatronen zijn constant onderhevig aan verandering (door grotere mix van religies, culturen, levensstijlen,...).

Hoewel er een groeïende verstedelijking in Vlaanderen merkbaar is, blijft de **grootstedelijke omgeving** (in eerste instantie Brussel, maar ook Antwerpen) uitdagingen mbt samenlevingsvorming met zich meebrengen. Waar de samenleving in Vlaanderen vergrijst, zal in de grootstad Brussel de bevolking juist verjongen. Hoewel in heel Vlaanderen/Brussels Hoofdstedelijk Gewest de verkleuring van de bevolking zich doorzet, is nu reeds in Brussel en Antwerpen 40% (tot 50% in Brussel) van de bevolking van een etnisch diverse afkomst (eerste of tweede generatie). Dit aandeel zal nog verder toenemen. De grootstad bekleedt nu al een '**laboratoriumfunctie**', waar geëxperimenteerd wordt met nieuwe samenlevingsmogelijkheden.

De bevolkingsaangroei, groeïende diversiteit en toenemende verstedelijking dragen elk bij tot een toenemende '**gedwongen nabijheid van anderen**'. Het biedt veel kansen voor (interculturele) uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding tussen groepen van individuen, maar vergroot ook de kansen op sociaal conflict.

De vergrijzing en verkleuring van de bevolking brengt **groeïende armoede** met zich mee. Het toenemend probleem van armoede ondermijnt de uitbouw van een duurzame maatschappij.

De opkomst van **ICT** en het wegvallen van locatiegebondenheid zorgt ervoor dat samen-leven zich niet enkel meer afspeelt in de fysieke ruimte, maar ook weerspiegeling krijgt in de virtuele ruimte.

7.2 Bespreking en reflectie

Transitiegebied 6 bespreekt het samen-leven. De grote heterogeniteit aan individuele identiteiten is het uitgangspunt van de bespreking. Het samen-leven wordt steeds meer gekenmerkt door een fragmentatie van individuele identiteiten. Gedurende lange tijd was de erkenning van iemands identiteit beperkt tot de klasse of de nationaliteit waartoe men behoorde. Twintig tot dertig jaar terug kwam hier geleidelijk aan verandering in (in vrijwel alle Westerse maatschappijen) door de erkenning van de eigen identiteit van groepen (Lammertyn, 2008). Uitingen hiervan zijn bijvoorbeeld het ontstaan van homobewegingen, vrouwenrechten, maatregelen tegen discriminatie van personen met een beperking enz.

Microbenadering: samen-leven in gezinsverband

Kenmerkend voor veranderingen binnen gezinsverband is de groei in verscheidenheid aan gezinsvormen en leefarrangementen (Lammertyn, 2008). Ook al leeft het merendeel nog in traditioneel gezinsverband, er is toch sprake van een toenemende diversiteit aan gezinsvormen en leefarrangementen. Met gezinsvormen bedoelen we de verschillende gedaanten van gezinnen zoals single huishoudens, alleenstaande moeders, nieuw samengestelde gezinnen,... Met leefarrangementen bedoelen we de constellaties waarbinnen gezinnen leven zoals bijvoorbeeld

co-housing of kangoeroewoning. Beide ontwikkelingen vragen grote investeringen op individueel vlak (planning, agenda's, emotionele communicatie,...) maar er zijn ook implicaties op maatschappelijk vlak (mbt ruimte (co-housing bij senioren), tijd, participatie, ...). Deze evoluties hebben een onmiddellijk effect op de werkvelden. De werkvelden kunnen opteren om inhoudelijk in te zetten op het vormgeven van nieuwe leefarrangementen vanuit het idee van duurzaamheid of maatschappelijke inclusie. Daarnaast zal het een uitdaging blijken om gezinnen te mobiliseren waarvan de beschikbaarheid beperkt is.

Macrobenadering: samen-leven in de brede samenleving.

Samen-leven speelt zich ook af tussen groepen in de brede samenleving. Anno 2013 moeten we nog steeds vaststellen dat ongelijke machtsverhoudingen tussen groepen uitsluiting en ongelijkheid in de hand werken. Zoals hierboven aangeduid is de fragmentatie van identiteiten groot en complex. Hoe we als samenleving moeten of kunnen omgaan met deze fragmentatie is hoogst onduidelijk en is (nog steeds) een constante zoektocht. Het valt ons als samenleving moeilijk om met de veelheid, fragmentatie en diversiteit van groepen om te gaan. Er is niet enkel de moeilijke verhouding tot de ontzettend grote heterogeniteit van individuen, er is ook de bijhorende fragmentatie in opvattingen, gedragingen en waardepatronen. Ook hiermee hebben we het als samenleving lastig: hoe gaan we op met andere normen en waarden? Hoe verhouden we ons tot mensen die binnen andere culturele kaders denken en leven? Wat betekent dit voor de manier waarop wij in het leven staan? Deze complexe materie wordt vaak nogal unidimensionaal afgeschilderd: er is een autochtone groep en er zijn immigranten. De gigantische diversiteit binnen migrantengroepen (en zelfs binnen autochtone groepen) wordt vaak niet erkend. De diversiteit tussen migrantengroepen (op vlak van etniciteit, nationaliteit, taal, religie, cultureel kader maar ook op vlak van migratiemotieven- en trajecten, positie op de arbeidsmarkt, vastgoedmarkt,...) wordt aangeduid als superdiversiteit (Vertovec, 2007). Centraal in dit discours staan fragmentatie, hybriditeit en meervoudige identiteiten. Ondanks het besef van superdiversiteit blijft het moeilijk om aansluiting te vinden bij groepen met een andere achtergrond. Dit brengt ons bij de discussie of het überhaupt noodzakelijk is dat alle groepen vertegenwoordigd zijn binnen werkvelden. Het ideaal van het evenredigheidsstreven wordt in vraag gesteld. Moeten alle organisaties binnen de werkvelden een spiegel van de maatschappij zijn? Dit brengt ons bij het onderscheid dat we eerder (zie scan werkvelden) maakten tussen een werking met een inclusieve benadering en een categoriale benadering. Inclusiviteit verwijst naar de participatievorm waarbij de algemene toegankelijkheid voorop staat. Vanuit deze benadering moet iedereen deel kunnen uitmaken van een bepaalde werking. Doelgroepgerichte initiatieven bestempelen we als categoriaal. We denken bijvoorbeeld aan initiatieven voor senioren, vrouwen en etnisch-culturele minderheden of nog specifiekere doelgroepen binnen deze groepen. Onderzoek naar de toegankelijkheid van initiatieven in het jeugdwerk onderbouwt de stelling dat zich openstellen voor de specifieke leefwereld, noden en behoeften van (groepen) jongeren meer mogelijkheden biedt dan een eenzijdige focus op algemene toegankelijkheid *an sich* (Van de Walle, 2011).

Ter verduidelijking

Moeilijkheden met samen-leven beperken zich vaak tot de discussies zoals hierboven beschreven: de moeizame omgang tussen groepen, vaak nog met nadruk op het zogenaamd anders-zijn van groepen met een etnisch-cultureel diverse achtergrond. Deze focus leidt de aandacht af van een steeds belangrijker wordend thema dat samen-leven bemoeilijkt: de groeiende repressie in de publieke sfeer. Op moeilijkheden met het samen-leven wordt steeds vaker repressief gereageerd. Camerabewakingen en GASboetes zijn hier goede voorbeelden van. De keuze voor repressie haalt het van preventie en een doordacht sociaal beleid. Daarnaast groeien jongeren op in een klimaat waar klein overlast onmiddellijk bestraft wordt. Dit soort klimaat staat diametraal tegenover een klimaat waar er aandacht is voor leren samen-leven en leren omgaan met verschil.

7.3 Signalen

Shinwi: Trendy Aziatisch restaurant in Brussel (Arabisch cliënteel-hallal-serveert geen alcohol). Populair bij jonge Marokkaanse gezinnen, koppels en vriendengroepen (www.shinwi.be).

Torekes: Lokaal project dat het samen-leven stimuleert door de invoering van een complementaire munt (het stimuleert lokale en duurzame consumptie en mobiliseert ongebruikte capaciteit) (www.torekes.be).

Sweet Lorraine: Amateurkunsten, over generaties (en internet) heen (<https://www.youtube.com/watch?v=KDi4hBWsvkY>).

iDrops: creëert digitale applicaties die antwoord bieden op samenlevingsproblematieken (vb. armoede, vergrijzing, werkgelegenheid) (www.idrops.be)

7.4 Meer weten?

Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. In: *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), pp. 1024-1054.

Blommaert, J. (2011). <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/10/27/superdiversiteit-maakt-integratiebeleid-irrelevant/>

Lammertyn, F. (2008). Het begin van de 21ste eeuw. Een sociologische tijdsdiagnose. In A. Desmet, H. Baert, M. Bouverne-De Bie, & L. Verbeke (Eds.), *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen* (pp. 95-126). Brugge: Die Keure.

Van de Walle, T. (2011). Jeugdwerk en sociale uitsluiting : de toegankelijkheidsdiscussie voorbij? Gent: Academia press.

Tot slot

8/ Elf slotoverwegingen

Het zou een vreemde zet zijn om een toekomstverkenning te eindigen met enkele finale of 'vaste' conclusies en aanbevelingen. In wat vooraf ging hebben we immers getracht om een gefundeerd denkkader te presenteren om discussies en reflecties tot stand te brengen. De inzichten van deze studie moeten dus voeding geven om zelf aan de slag te gaan met ontwikkelingen en uitdagingen.

Daarom sluiten we dit onderzoek af met 11 overwegingen. Deze overwegingen zijn beschouwend van aard en overkoepelen de inzichten uit de transitiegebieden. Daar waar inzichten uit transitiegebieden sterk thematisch gebonden zijn, hebben onderstaande overwegingen een algemener karakter. Deze 11 punten kunnen aan de basis liggen voor concrete praktijk- en beleidskeuzes, visieontwikkeling en/of lange termijnplanning.

Kiezen voor maatschappelijke verandering en vooruitgang

In een complexe en onduidelijke wereld met gigantisch veel (tegengestelde) informatie en prikkels moeten we actief waken om niet te verzanden in negativiteit, passiviteit, extremisme of onmacht. De werkvelden blijven meer dan ooit goed geplaatst om op positieve wijze richting en inbedding te geven aan de complexe wereld van vandaag. Via normatieve stellingnames, goed beargumenteerde, kritische en filosofisch geïnspireerde keuzes in functie van maatschappelijke ontwikkeling kunnen werkvelden alternatieven bieden. Op die manier nemen de werkvelden ten volle sociale en culturele verantwoordelijkheid op en werken ze (pro)actief mee aan duurzame maatschappelijke verandering en vooruitgang.

Naar geïndividualiseerd engagement

Geïndividualiseerd engagement betekent engagement met een sterke betrokkenheid vanuit de individuele leefwereld. Aangezien er een link bestaat tussen leefwereld en engagement is deze vorm van engagement in vele gevallen bevattelijk, gericht en uitgepuurd. Centrale vragen bij meer geïndividualiseerde vormen van engagement zijn "wat kan ik betekenen voor ...?" en "hoe kan ik bijdragen tot ...?" (en dus zeker niet enkel het stereotype "wat heb ik eraan?").

Hiermee samenhangend: een nieuwe kijk op de verhouding individu (IK) versus groep (WIJ) dringt zich op. Daarbij is het belangrijk voor ogen te houden dat het zwaartepunt steeds meer op het individu komt te liggen. Dit hoeft geen negatieve evolutie te zijn voor het sociaal-culturele werkveld. Het individu en de individuele ervaringswereld zullen steeds verder het referentiekader worden waarbinnen inzet, engagement en groepsvorming plaatsvinden. Het staat groepsgerichte en maatschappelijke doelen niet noodzakelijk in de weg.

Vanuit thema's en inhoud

Deelnamecijfers van sociaal-culturele praktijken zijn hoog en stabiel (zie scan werkvelden). De cijfers tonen echter niet de interne schommelingen, veranderingen en moeilijkheden aan. We concluderen dat niet zozeer het sociaal-culturele zelf ter discussie staat, wel de vorm en de hoedanigheid waarin het sociaal-culturele plaatsvindt. Een te sterke organisatiedrift verhindert een frisse kijk en remt nieuwe (inhoudelijke, financiële,...) mogelijkheden en werkwijzen. Denken vanuit thema's, projecten, verandering, leefwerelden biedt een uitkomst voor het soms vastzitten in eigen kaders en structuren.

Echt afstemmen op de leefwereld

Het leefwereldperspectief komt meerdere malen aan bod in de transitiegebieden. Het gaat om het denken, werken en organiseren vanuit levenservaringen, achtergronden en voorkeuren. Het leefwereldperspectief zal aan belang winnen. Dit perspectief is echter veel complexer dan het lijkt. Bij een leefwereldperspectief houdt men ook rekening met de manier waarop individuen in hun vormende jaren sociaal-culturele praktijken meegemaakt hebben en wat hun ervaringen zijn met sociaal-culturele praktijken. Bovendien ook belangrijk: de historische kenmerken, de symbolische waarde, de percepties en stereotypen van sociaal-culturele praktijken. Daarnaast zal het belangrijk zijn om mensen te benaderen vanuit de opvatting dat niet iedereen het sociaal-culturele op dezelfde manier aanvoelt, ervaart of nodig heeft.

Nu samenwerken

Samenwerking vergroot de kracht van projecten en organisaties. Niet enkel op organisatorisch niveau biedt samenwerking voordelen maar ook inhoudelijk zijn partnerschappen en allianties tussen de werkvelden raadzaam. Daarnaast zal ook de samenwerking met andere maatschappelijke domeinen het sociaal-culturele

werkveld op verschillende vlakken boosten. We denken concreet aan samenlevingsopbouw, economie, kunst en cultuur, welzijn en onderwijs.

“Het plezier van het zoeken” (cf. Rik Pinxten)

(Over)regulering en professionalisering van de werkvelden zijn verantwoordelijk voor soms te hoge verwachtingen, te strenge kwaliteitscriteria en te strakke structuren binnen de werkvelden (de voordelen worden even terzijde gelaten). Tegelijkertijd groeit het belang van informele praktijken waarbij de aantrekkelijkheid net ligt in het spel van het organiseren en de afwezigheid van (professionele) organisatiestructuren. De uitdaging ligt erin om beide ontwikkelingen een plaats te geven.

Aanpassen?

De kennis van maatschappelijke ontwikkelingen en trends is cruciaal om veranderingen te kunnen begrijpen. De omgang met ontwikkelingen en trends moet echter omzichtig gebeuren en zou niet tot zomaar mogen leiden tot een ‘zich aanpassen aan’. De ontwikkeling van een eigen maatschappelijke visie, gepaard gaande met de uitbouw van een pittige, eigenzinnige werking die tegen stroom, modes en geijkt discours ingaat blijft zonder twijfel een mogelijkheid (en zal in veel gevallen misschien zelf wenselijk blijken). Een solide argumentatie zal nodig zijn om individuen/overheid te overtuigen.

Creativity2themaxx

Creativiteit en innovatie blijven noodzakelijk maar zijn vaak niet meer dan *buzzwords*, *new speak* of containerbegrippen. Wat betekent het eigenlijk voor de werkvelden om creatief en innovatief te zijn? De studie van creativiteit linkt de creatie van iets nieuws en waardevols over het algemeen aan cognitie en kennis. Dit impliceert dat creativiteit niet gewoon ‘ontstaat’ maar aangeleerd en gestimuleerd kan worden. Wil een organisatie creatief en innovatief zijn dan zal men tijd moeten nemen om te leren (i.e. *réculer pour mieux sauter*). Inspiratie, terugkoppeling, reflectie en kennis zijn cruciaal. Een sociaal-culturele organisatie leert van en via samenwerking met organisaties/sectoren. Ook internationale voorbeelden prikkelen en inspireren. En ook: *best practices* analyseren (die kunnen zich ook in archieven bevinden), actief zoeken naar nieuwe (multidisciplinaire) initiatieven en zeker (het vele) kwalitatief hoogstaande onderzoek gebruiken ter staving en/of inspiratie.

Naar een sociaal-culturele strategie voor de stad

De openbare ruimte heeft nood aan sociaal-culturele ontwikkeling, richting en relevantie. Vooral steden zijn nog te vaak plekken waar men voornamelijk consumeert. Nadenken over een sociaal-culturele invulling voor publieke ruimtes en een aanwezige en zichtbare plaats innemen vanuit de werkvelden, in eerste instantie in steden, lijken cruciaal om omgevingskwaliteit te garanderen en het samen-leven te bevorderen.

Een tikkeltje schizofreen

Wat betekenen maatschappelijke ontwikkelingen voor de rol en de functie van (professionele) sociaal-culturele organisaties? De komende jaren zullen de rol en functie van de sociaal-culturele organisatie steeds verder gekenmerkt worden door actief zoeken en bewust kiezen. Geconfronteerd met soms tegengestelde mogelijkheden moet de organisatie bewust een positie innemen. De positie die de sociaal-cultureel werker inneemt, zal naargelang doelstellingen variëren en niet altijd dezelfde zijn. Volgende aspecten verdienen voldoende aandacht:

- ◆ Engagement op lange of middellange termijn (cf. vrijwilligerswerk) versus geïndividualiseerd en tijdelijk engagement;
- ◆ De omgang met informele initiatieven versus de omgang met verantwoording, regulering, professionaliteit;
- ◆ Vergrote prikkeldrift en rol van het evententiële versus de hang naar kleinschaligheid;
- ◆ Digitalisering, ICT en sociale media als onderdeel, doel, hulpmiddel, tool,...
- ◆ De grote kloof tussen dominante groepen in de samenleving en de groeiende armoede, ongelijkheid en uitsluiting van andere groepen;
- ◆ De groei van een actieve en ambitieuze vrijetijdsinvulling (en hiermee samenhangend de positie ten opzichte van het commerciële aanbod en zelforganisatie) versus de omgang met mensen die een heel andere kijk op vrije tijd hebben;
- ◆ De voor- en nadelen van een terugtrekkende overheid.

Sociaal-cultureel tegengas

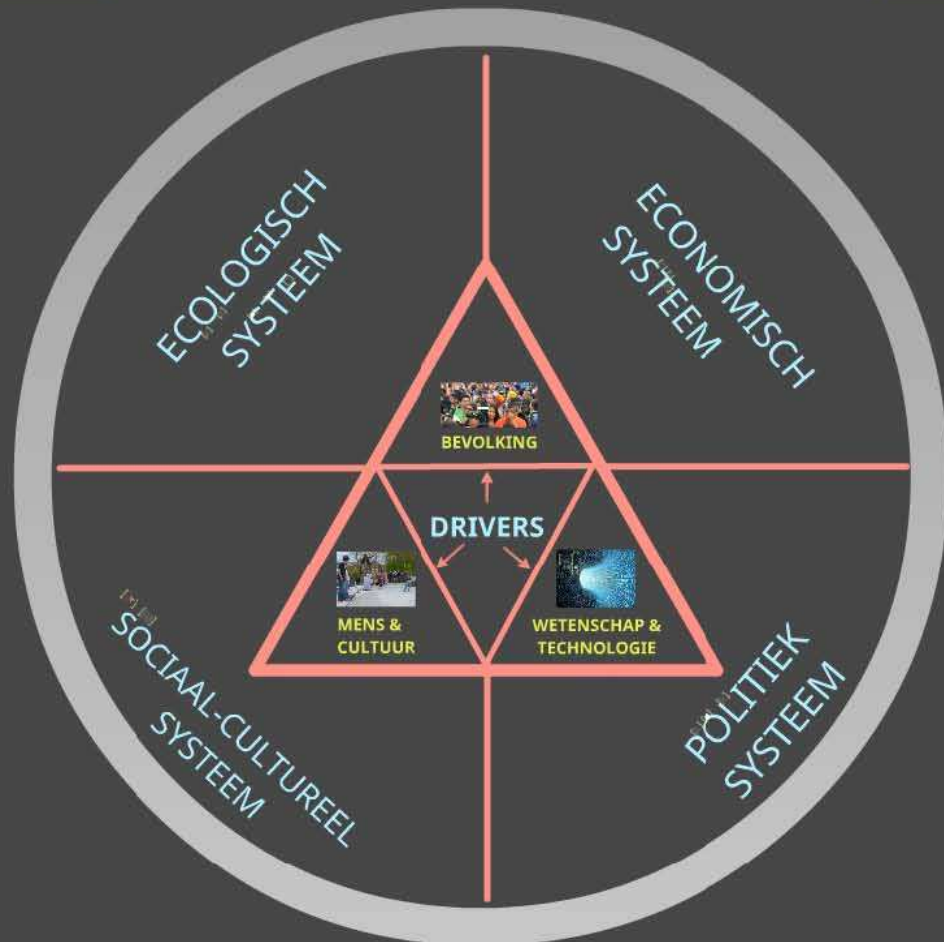
De werkvelden zullen zich in de komende jaren steeds steviger moeten positioneren ten opzichte van het commerciële vrijetijdsaanbod, het groeiend belang van individuen met weinig beschikbare tijd, de terugtrekkende overheid en de groeiende populariteit van informele praktijken. Tegelijkertijd kunnen de werkvelden terugvallen op hun unieke positie in de samenleving, op hun soms averechtse en kritische positie tegen dominante groepen en ideeën. Belangrijk om hier te onthouden: sociaal-culturele praktijken zijn bij uitstek praktijken waar (speel)ruimte is voor ontwikkeling, ontplooiing, experiment, beleving, reflectie, kunstzinnigheid, mislukking, menselijk contact en ontmoeting.

Bijlage

THINK
FUTURE

MEGA- ONTWIKKELINGEN

MAATSCHAPPIJ IN TRANSITIE

Toenemende complexiteit van de (interacties tussen) verschillende systemen
verhoogt gevoel van onzekerheid

- Ontwikkelingen zijn niet meer te beperken op basis van
het door een onbegrijpelijk en onvoorspelbaar karakter
- Onbegrijpelijk onzekerheid wordt ook door technologische
economische crisis expliciet gevoel van urgentie tot
verandering

Vooraf

TOEKOMSTVERKENNING... What's in a name?!

- **GEEN** trendstudie
- **WEL** duiding van (langetermijn) maatschappelijke ontwikkelingen

*Welke macro-evoluties gaan schuil achter de trends?
Welke gevolgen hebben deze evoluties (voor uw organisatie)?*

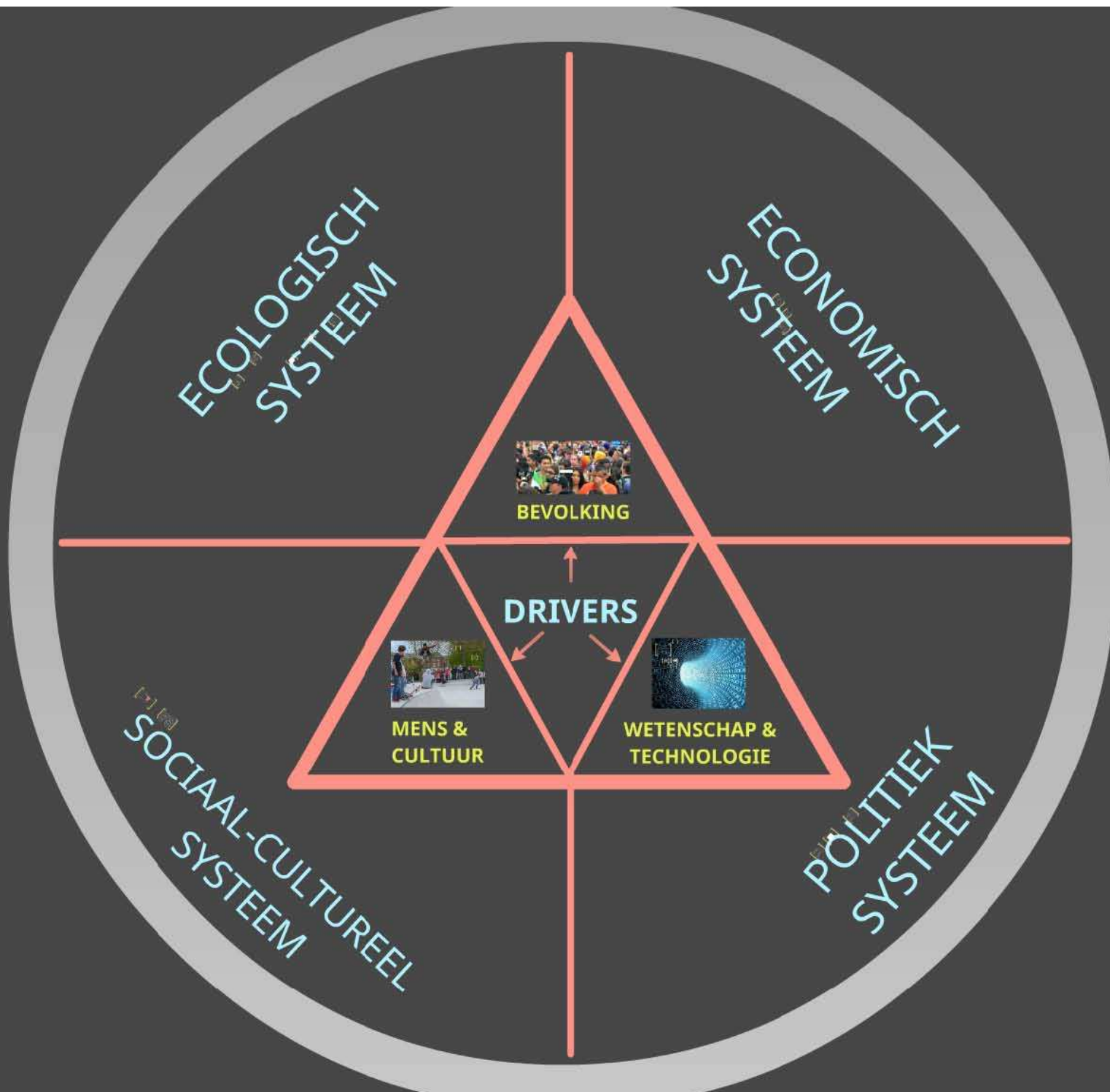

Schotelt GEEN kant-en-klare beleidsadviezen voor

Geeft WEL een denkkader voor gefundeerde discussies over

- toekomstige ontwikkelingen
- hoe uw organisatie zich daartoe kan verhouden

BEVOLKING

DRIVERS

**MENS &
CULTUUR**

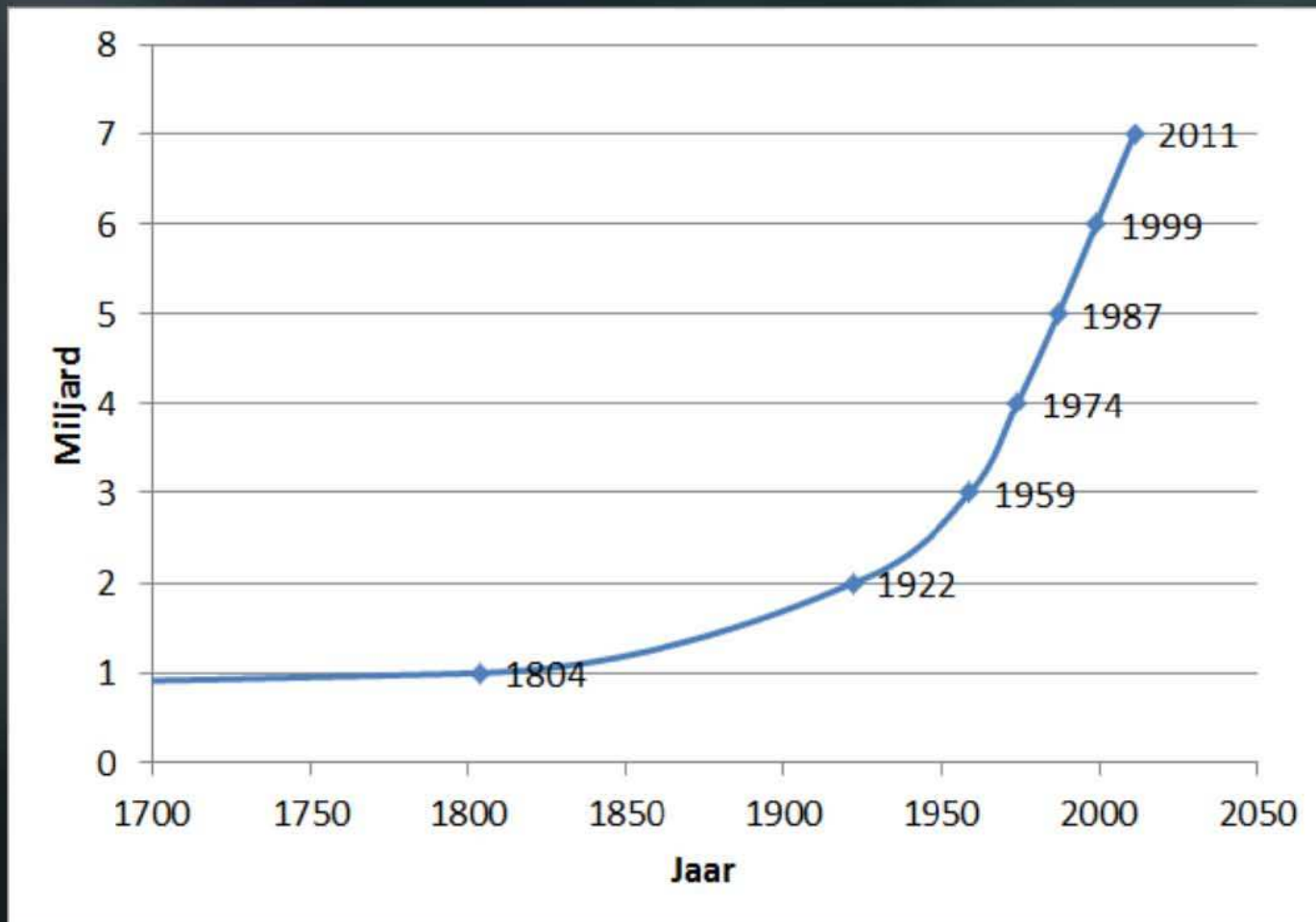
**WETENSCHAP &
TECHNOLOGIE**

BEVOLKING

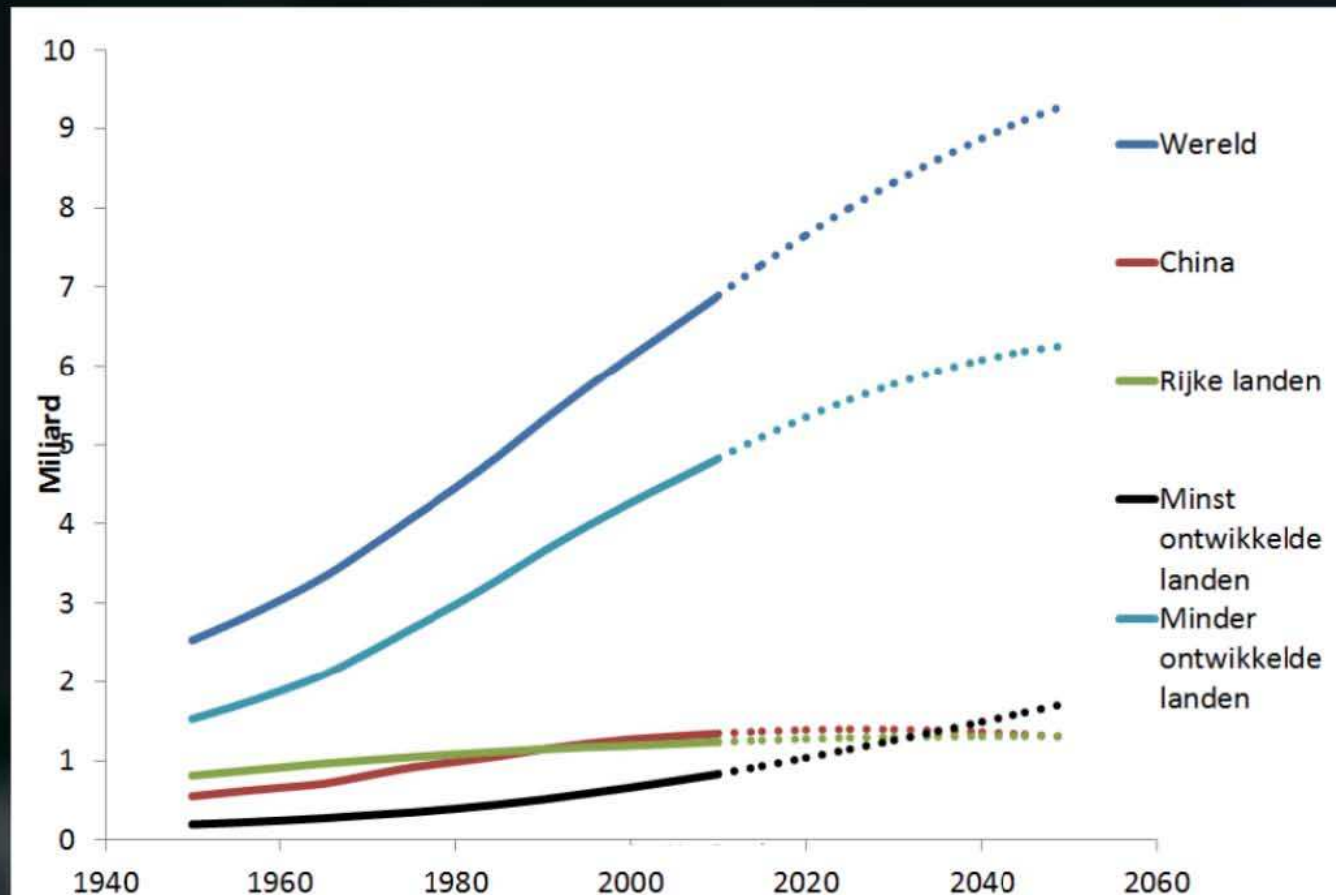

Exponentiële groei wereldbevolking

Bron: Jan Van Bavel o.b.v. UN data

Op wereldschaal blijft de bevolking nog minstens tot 2050 aanzienlijk groeien

Bron: Jan Van Bavel o.b.v. UN data

En België...?

Jaarlijkse bevolkingsaangroei

Tussen 2001-2010: 0,56%

Tussen 2011-2025: 0,67%

Tussen 2011-2025: **+ 1,15 mio inwoners**

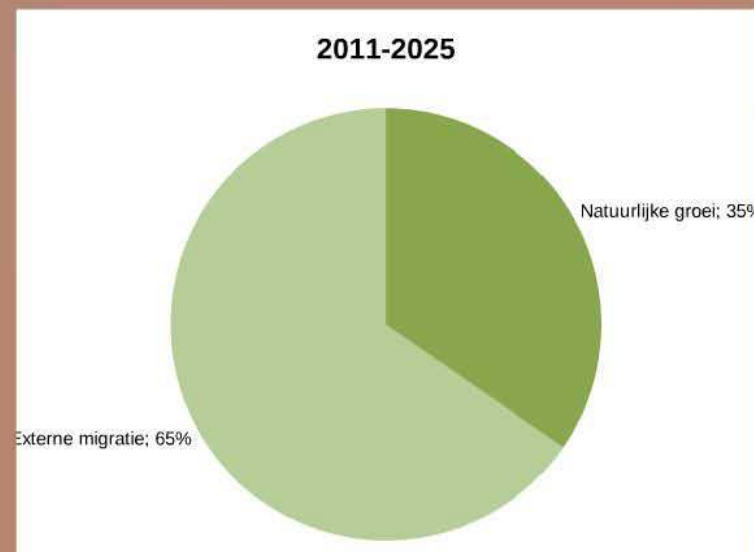
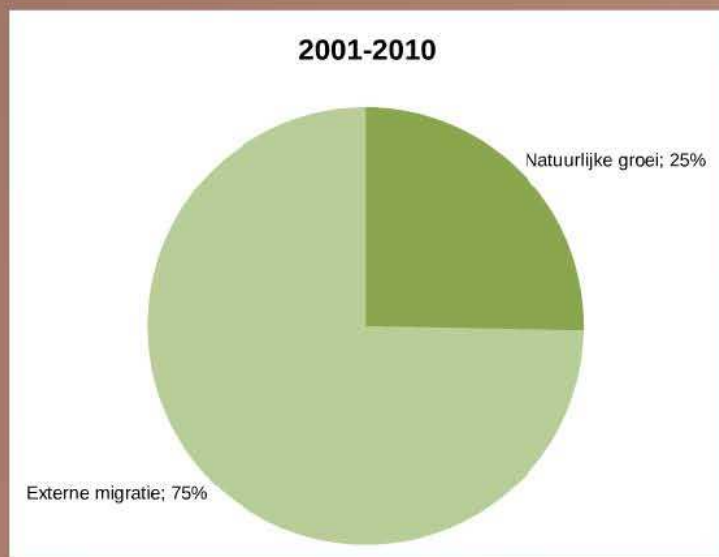
In 2025 zal België meer dan 12 mio inwoners tellen.

Waar komt bevolkingsaangroei vandaan?

Bevolkingsaangroei België

Bepalende factor: **INTERNATIONALE MOBILITEIT**

Bron: IDEA Consult o.b.v. data Federaal Planbureau

Evolutie leeftijdspiramide België

Bron: Federaal Planbureau, FOD Econ

In 2025

- 65+ 'ers → 20,3% van de bevolking
- kinderen (0-14 jr) → 17,6% van de bevolking

Verouderingsgraad (%65+/0-14jr) van 101,5% in 2010 naar 115,8% in 2025

Geen homogene evolutie

2011-2025	België	Vlaams Gewest	Brussels Hoofdstedelijk Gewest
Bevolkingsaangroei - absoluut	+1.151.000	+598.000	+220.000
Jaarlijkse groei bevolking (%)	0,67%	0,60%	1,28%
Aandeel natuurlijke groei	34,6%	27,9%	78,1%
Aandeel externe migratie	65,4%	51,2%	133,7%
Aandeel interne migratie	0%	20,9%	-111,8%
% 65+ in 2025	20,4%	21,9%	13,4%
Verouderingsgraad in 2025	115,8%	128,5%	66,2%

Bron: Federaal Planbureau en ADSEI

Verschillende lokaliteiten:

- Bevolkingsaangroei veel groter in BHG dan in Vlaanderen, ondanks belangrijke interne migratiestroom
- Vergrijzing veel groter in Vlaanderen dan in BHG; veel jongere bevolking in BHG

Noodzakelijke
capaciteitsuitbreiding
(huisvesting,
mobiliteit,
onderwijs,...)

Veranderende woon-,
werk- en
consumptiepatronen

Toenemende
verstedelijking en druk
op (openbare) ruimte
en infrastructuur

Toenemende
armoede

Toename bevolking met
ouderdomsziekten
(dementie,...)

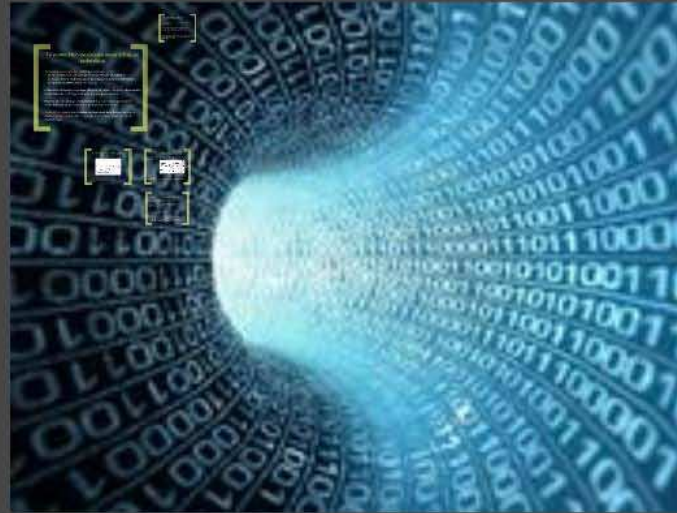
Enorme druk op
openbare financiën
en sociale zekerheid

Immigratie verhoogt
culturele diversiteit maar
ook sociale spanningen
en ongelijkheden

Belangrijke gevolgen

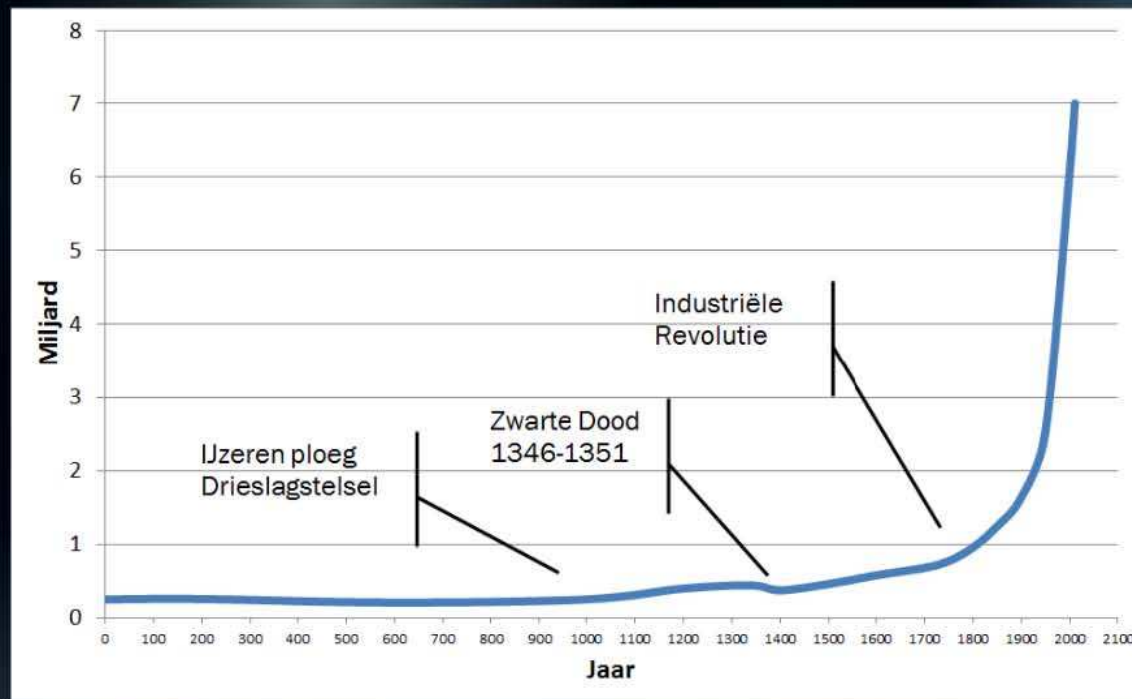
intensifiëring kerntakendebat overheid

VERS

WETENSCHAP & TECHNOLOGIE

Bevolkingsgroei en technologische vooruitgang

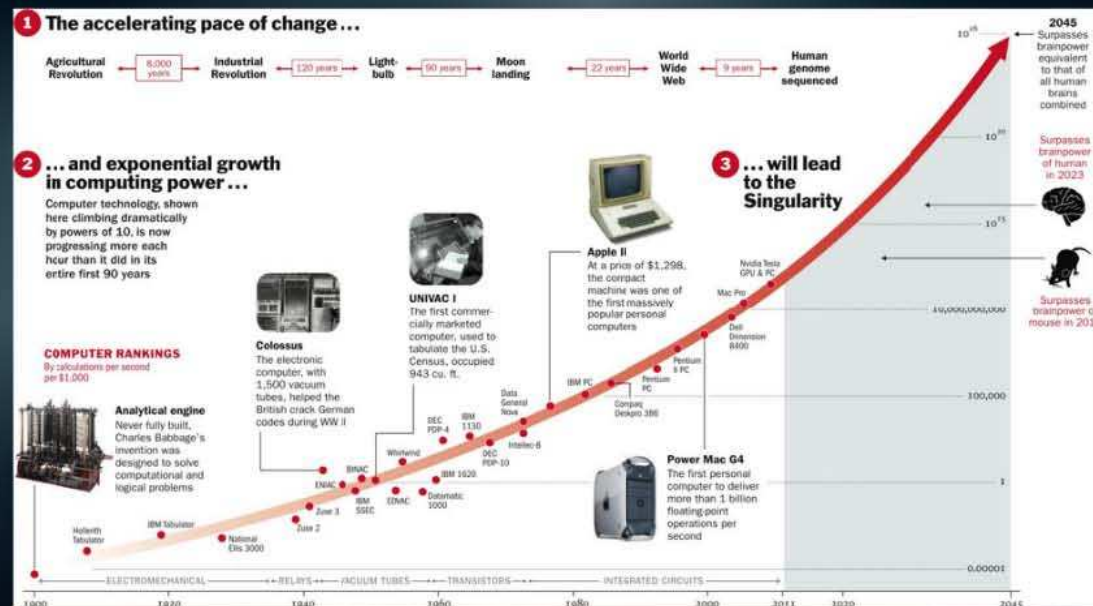

Bron: Jan Van Bavel

Exponentiële bevolkingsaangroei en toegenomen internationale mobiliteit mede mogelijk gemaakt door vooruitgang in wetenschap en technologie (medische vooruitgang, anticonceptie, ICT ...)

Sneller...

Snelheid van technologische verandering exponentieel toegenomen in de 20ste eeuw

Digitale (r)evolutie groeiende impact op zo goed als alle facetten van ons dagelijks leven (creatieprocessen, arbeidsorganisatie, communicatie, vrije tijd...)

...en complexer

Maatschappelijke uitdagingen én behoud van de concurrentiekracht zijn complexer geworden - in eerste instantie mondiaal

vragen steeds meer én zeer gespecialiseerde kennis én een 'systemische' aanpak die de **grenzen van traditionele wetenschaps- en technologiedomeinen overschrijdt**

Onderzoek en innovatie meer binnen **multidisciplinaire samenwerkingsverbanden** dan in "geïsoleerde labo's"

Rol van sociale en humane wetenschappen in innovatie sterk toegenomen

- om technologische/wetenschappelijke kennis aan te vullen ('transversale rol')
- om nieuwe inzichten op te bouwen rond complexe maatschappelijke uitdagingen als armoedebestrijding of sociale inclusie ('stand-alone rol')

Te verwachten evoluties in wetenschap en technologie

- **Technologische vooruitgang** blijft gestuwd door
 - (i) het zoeken naar oplossingen voor wereldwijde uitdagingen
 - (ii) economische motieven (groei-paradigma, mondiale concurrentie)
 - (iii) groeiende wereldwijde kennisbasis
- Invloed van technologie op dagelijks leven zal blijven **toenemen** door nieuwe ontwikkelingen in ICT, gezondheidszorg, energie-efficiëntie,...
- Afname van het belang van intellectuele eigendom door '**open source**' ontwikkelingen en genetwerkte organisaties en structuren
- **Snelheid van opname** van nieuwe technologieën zal afhangen van de te verwachten én onvoorziene – positieve en negatieve – gevolgen op de maatschappij

Belangrijke gevolgen

- Gevaar voor groeiende kennis- en technologiekloof tussen generaties en tussen sociale klassen
- Nood aan sensibilisering en training met dubbele focus:
 - Leren omgaan met nieuwe technologieën
 - Objectief informeren over voor- en nadelen van nieuwe technologieën
- Stijgende (wereldwijde) virtuele verbondenheid en beïnvloeding leidt tot een stijgende invloed van burgers op economische, politieke en sociaal-culturele actoren en processen.

DRIV

**MENS &
CULTUUR**

Kapitalistisch economisch
systeem, gedreven door private
kapitaalsinvesteringen en
mogelijkheid tot
winstaccumulatie

Geloof in economische groei als
noodzaak voor welvaartscreatie

Maatschappelijke
'machts'verhoudingen
getekend door

Strikte scheiding
van kerk en staat

Media als
nieuwe 'macht'

Burger wordt inspraak verleend
via democratisch kiessysteem

Rol van overheid als
'scheidsrechter' en 'regulator'

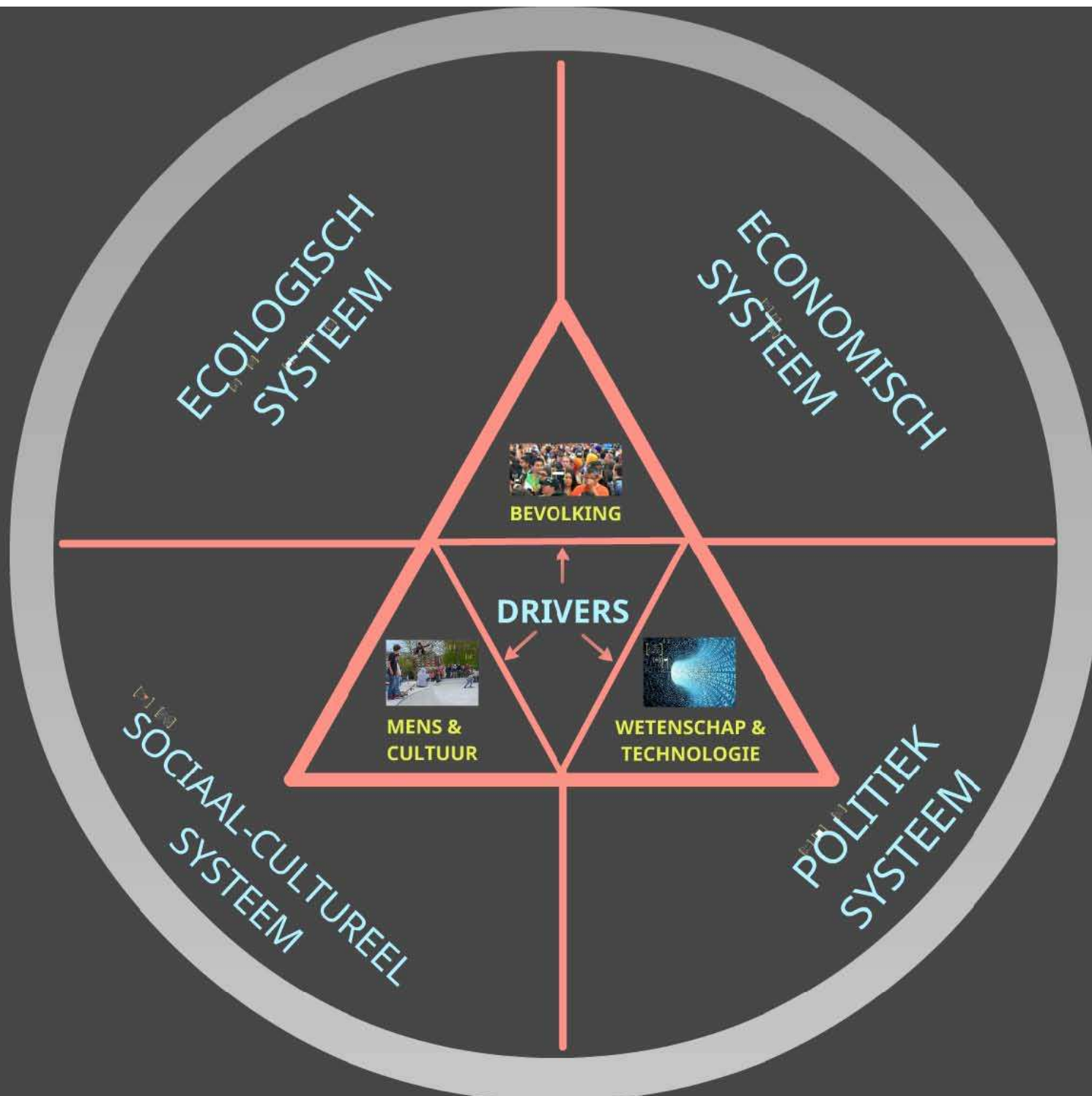
Toekomstige verwachtingen

Bestaande maatschappijvisie zal tot 2025 niet fundamenteel wijzigen

MAAR

- Financieel-economische crisis heeft vraagtekens bij huidige kapitalistische systeem uitvergroot
- Economische groei zal wereldwijd aanhouden, maar noodzakelijkheid voor welvaartscreatie wordt steeds openlijker in vraag gesteld in het Westen
- Toenemende multiculturaliteit zal leiden tot intensievere discussies over bestaande maatschappijvisie en -structurering

Gevaar voor toenemende polarisering tussen de verschillende 'machtsblokken' (kapitaalverstekkers/arbeiders - burgers/politiek)

ECOLOGISCH SYSTEM

Invloed van menselijke activiteit

Bevolkingsexpansie → toenemend menselijk ingrijpen in de natuur (ontbossing, indamming,...)

Huidige productie- en consumptiepatronen overstijgen (ver) de beschikbare biocapaciteit

beschikbaar: 1,8 ha per inwoner

EU: 4,7 ha per inwoner

Ecologische kostprijs momenteel nauwelijks verrekend in het economisch prijszettingssysteem. Economisch incentives zeer klein en kostprijsberekening zelf zeer complex

→ ecologische dimensie momenteel weinig invloed op consumptiepatronen

Belangrijke gevolgen

- Wereldwijde, langdurige, overwegend negatieve **gevolgen**

effecten op landbouw, water, grondstoffen, biodiversiteit, ... en de uitwerking ervan op dagelijks leven

- Nieuwe mogelijkheden voor (technologische) **innovatie** om effecten te neutraliseren
- Groeiende bewustwording voor de noodzaak van een meer **milieubewust en duurzaam denk- en handelingspatroon**
- Gevaar voor **onverschilligheid** door toenemende (negatieve) berichtgeving, complexiteit en "greenwashing"

Belang van sensibiliseren en transparante, correcte informatie

ECONOMISCH SYSTEM

De geglobaliseerde economie

Sinds de jaren '80 **enorme groei in internationale handel** door mondiale concurrentiedruk en technologische vooruitgang (ICT)

de **24-uren economie** - ICT maakte wereldwijde arbeidsverdeling binnen **globale waardenketens** mogelijk

-
- sterke **delokalisatie** (van industrie) uit België
 - opkomst grote **internationaal genetwerkte conglomeraten**
 - groeiende inzet op **ondernemerschap en innovatie** in EU

Naar een meer duurzame economie?

Arbeidsmarkt

creatief denken en
levenslang leren

standardisatie
in jobs

Globalisering

meer vraag naar
kennisintensieve
(diensten)jobs

Verwachte
arbeidsmarktkrapte

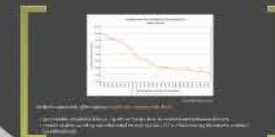

Mismatch internationale
migratiestroom

Arbeidsparticipatie

Tijd besteed
aan arbeid per
werknemer

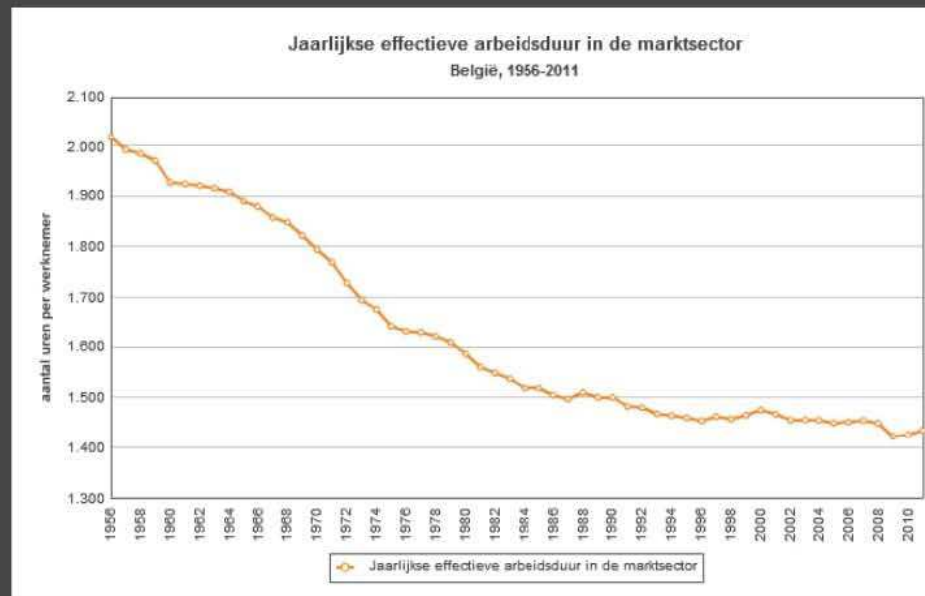

Werkzaamheidsgraad België vs EU27

Werkzaamheidsgraad volgens leeftijd in de gewesten, België en EU-27 (2009)

in %	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Brussels Gewest	België	EU-27
15-64 jaar	65,8	56,2	55,1	61,6	64,6
15-24 jaar	28,6	21,8	19,1	25,3	35,2
25-49 jaar	86,8	75,5	68,4	81,2	78,8
50-64 jaar	50,9	45,6	49,6	49,1	56,5
55-64 jaar	35,8	32,7	42,3	35,3	46,0

Bron: FOD Economie – ADSEI – EAK, Eurostat LFS (Bewerking Departement WSE/Steunpunt WSE)

Federaal Planbureau

Ondanks objectieve cijfers toch **perceptie van toenemende druk**:

- gemiddelde arbeidstijd binnen 1 gezin verhoogd door toenemend aantal tweeverdieners
- minder strakke opdeling van arbeidstijd en vrije tijd door ICT en flexibilisering (thuiswerk, continue bereikbaarheid)

WISSENSCHAP &
TECHNOLOGIE

POLITIEK SYSTEM

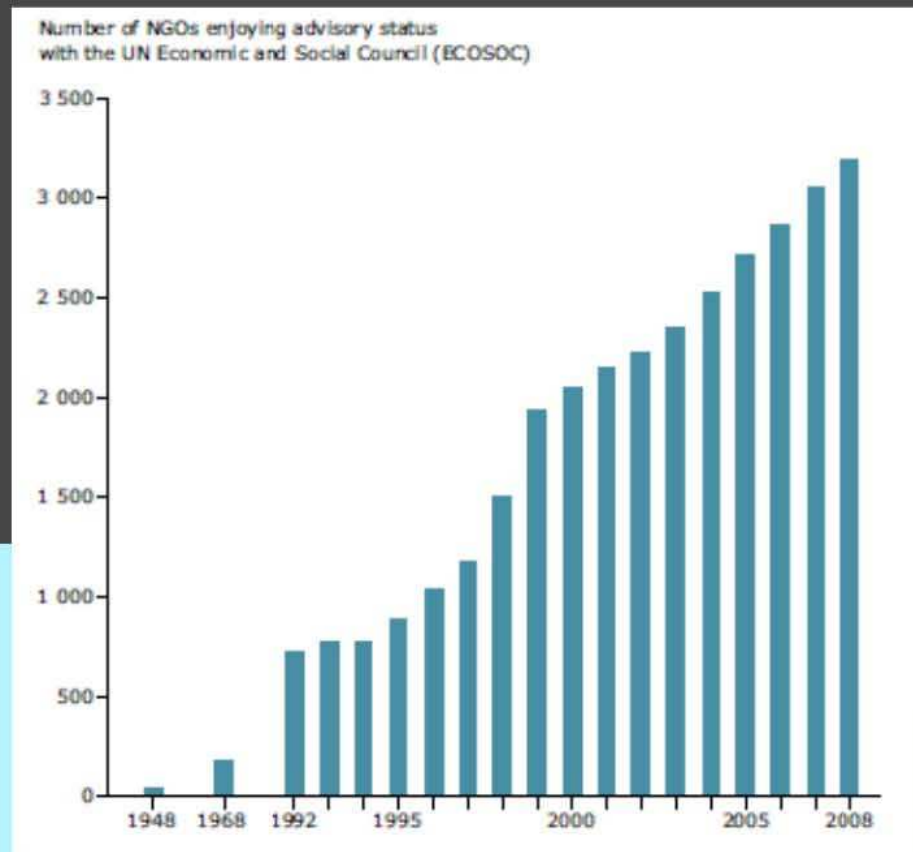
Kenmerkend

- Uitgebouwde verzorgingsstaat (betaalbaarheid?)
- Hoge mate van institutionalisering (maakbaarheid van de samenleving?)
- Uitgebreid regelgevend kader (regulitis?)
- Via democratisch systeem van inspraak (daling vertrouwen en participatie?)

Evolutie: Multi-layered governance

- **Regionale** integratie en samenwerkingen
- Groeiend belang groepering politiek **toonaangevende landen** (G8/G20)
- Relevantie NGO's en **hybride** vormen van **publiek-privaat** bestuur
- Onduidelijkheid over de **legitimiteit en geloofwaardigheid** van mondiale politieke structuren

Groeiende relevantie NGO's (voor UN)

Bron: ECOSOC, 2008

Impact op politieke beleidsvoering

Polycentrische besluitvorming = besluitvorming door **onderhandeling**

→ regierol overheid onder druk

Subpolitiek = het vormgeven van de samenleving van onderuit door zowel actoren die buiten het politieke systeem staan (belangenorganisaties, onderzoeksinstituten, bedrijven...) als door individuen (burgerinitiatieven, NIMBY, IMID, CAVE)

Verschuiving geïstitutionaliseerde vormen van politieke participatie naar **onconventionele actie** (betogingen, boycotts, initiatieven, lidmaatschappen bewegingen, ...).

Toenemende multidisciplinariteit en hybridisering in de samenleving botst met bestaande overheidsstructuren

Onduidelijke legitimiteit van internationale structuren **bemoeilijkt internationale aanpak** van grote maatschappelijke uitdagingen

MENS &
CULTUUR

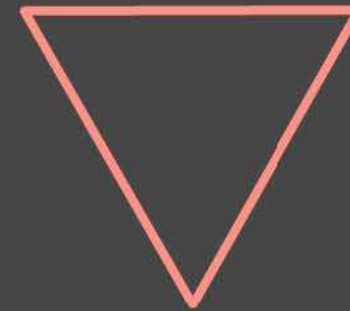
SOCIAAL-CULTUREEL SYSTEEM

"Société des identités"

Superdiversiteit

Grote heterogeniteit van individuen en bijhorende verschillen in gedrag, attitudes, waarden en normen

Moeilijke verhouding met de wijze waarop men (overheid, onderwijs, burgers, media,...) moet/ kan omgaan met verschillen

Nieuwe breuklijnen (homo/hetero-oud/jong-Vlaams/niet-Vlaams-...) met uitdagingen voor sociale cohesie

Individuele drijfveren versus traditionele structuren

ICT en sociale media koppelen social netwerken los van locatie

Belangrijke gevolgen

Meer
keuzevrijheid...
Of is het
keuzestress??

(Tijdelijke) formats (*hypes*)
waarbij zelfverwezenlijking en
identiteitsontplooiing centraal
staan, winnen aan belang

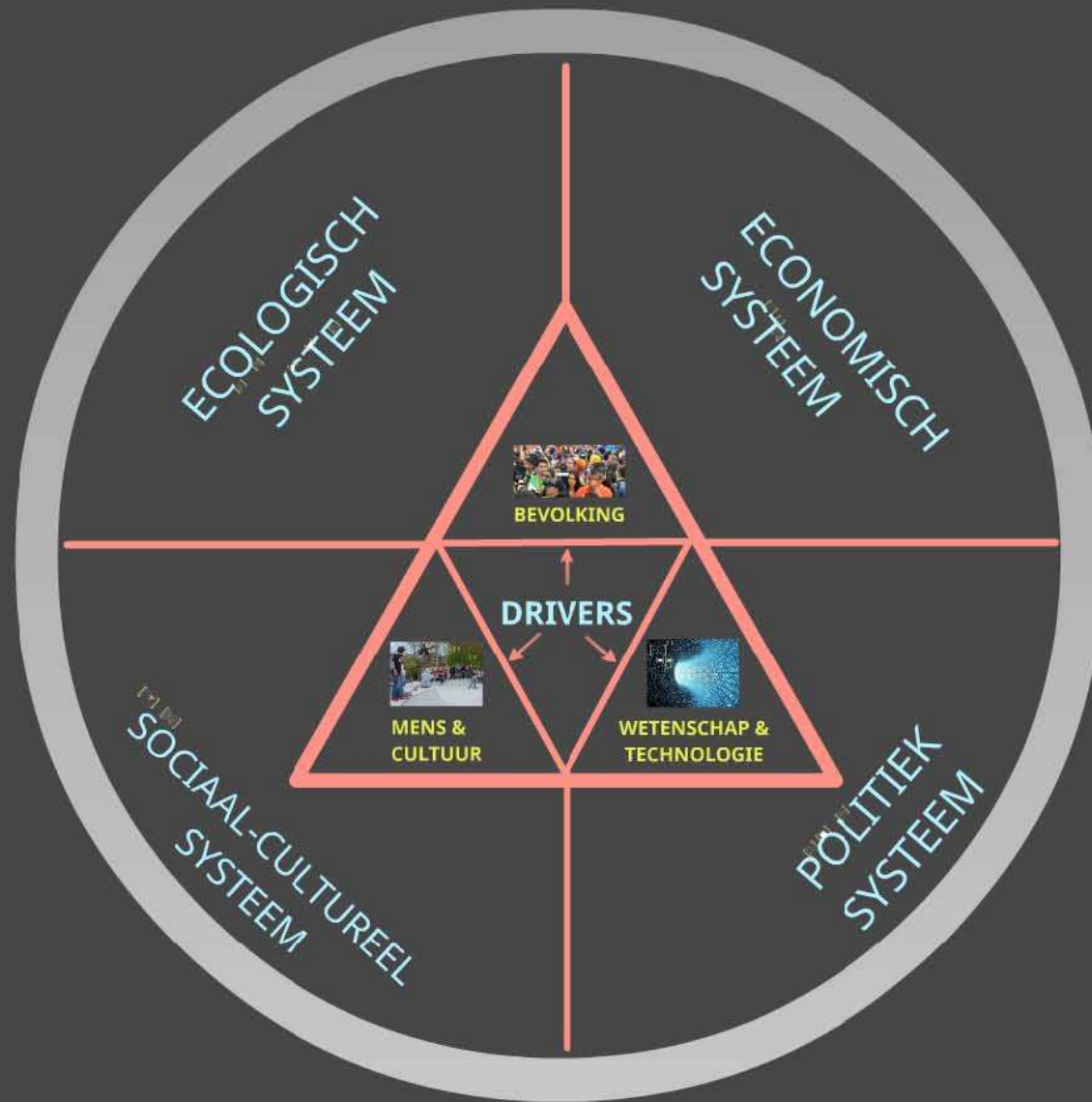
Verminderd belang van
tradities bij vormgeving
identiteit

Sociale netwerken zijn
meer geïndividualiseerd
geworden door *ICT* en
sociale media

'Gedwongen' nabijheid
van de superdiverse
matschappij zorgt voor
verhoogde sociale
spanning

THINK
TURE

LINGEN

MAATSCHAPPIJ IN TRANSITIE

Toenemende complexiteit van de (interacties tussen) verschillende systemen
vergroot gevoel van onzekerheid

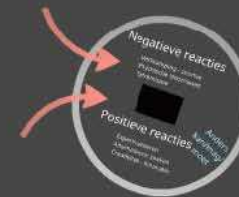
- Ontwikkelingen zijn niet meer digitaal makkelijk te beperken, ze hebben een ontepaald en onrechtbaar karakter
- Gevoel van onzekerheid, verslekt door financieel-economische crisis, expliciet gevoel van urgentie tot verandering

MAATSCHAPPIJ IN TRANSITIE

Toenemende complexiteit van de (interacties tussen) verschillende systemen
vergroot gevoel van onzekerheid

- Ontwikkelingen zijn **niet meer tijdsruimtelijk beperkt**, ze hebben een onbepaald en onzichtbaar karakter
- Gevoel van onzekerheid **versterkt** door financieel-economische crisis; explicieter gevoel van **urgentie** tot verandering

Negatieve reacties

Verkramping - anomie
Psychische stoornissen
Extremisme

Positieve reacties

Experimenteren
Alternatieven zoeken
Creativiteit - innovatie

Anders
kan/mag/
moet

